

Op het kongres van de CPN in februari 1970 werd Anton Pannekoek gerangschikt onder de "utopisten, pseudo-linksen en anarchisten". Partij-ideoloog Joop Wolff merkte op, dat zelfs een opgewarmde pannekoek een failliete wafelbakkerij niet kan redden.

Dergelijke uitspraken tonen alleen maar de noodzaak aan om de theorieën van Anton Pannekoek, tijdgenoot van o.a. Rosa Luxemburg, Herman Gorter en Lenin, weer onder de aandacht te brengen. Een niet-beargumenteerde aanval op Pannekoek, die de klassenstrijd uit een niet weg te denken historische periode verwoordde, is tekenend voor de theoretische zwakte van de Nederlandse arbeidersbeweging.

Hiermee wordt niet beweerd dat Pannekoeks opvattingen kritiekloos aanvaard moeten worden. Maar de resultaten en het echec van de klassenstrijd na de Eerste Wereldoorlog zijn in belangrijke mate van invloed geweest op de verdere maatschappelijke ontwikkeling, op de overwinning van het fascisme. Een arbeidersbeweging, die zichzelf serieus neemt, moet theoretisch klaar komen met haar eigen verleden en gemaakte fouten kunnen verklaren, indien zij de huidige maatschappelijke verhoudingen juist wil analyseren.

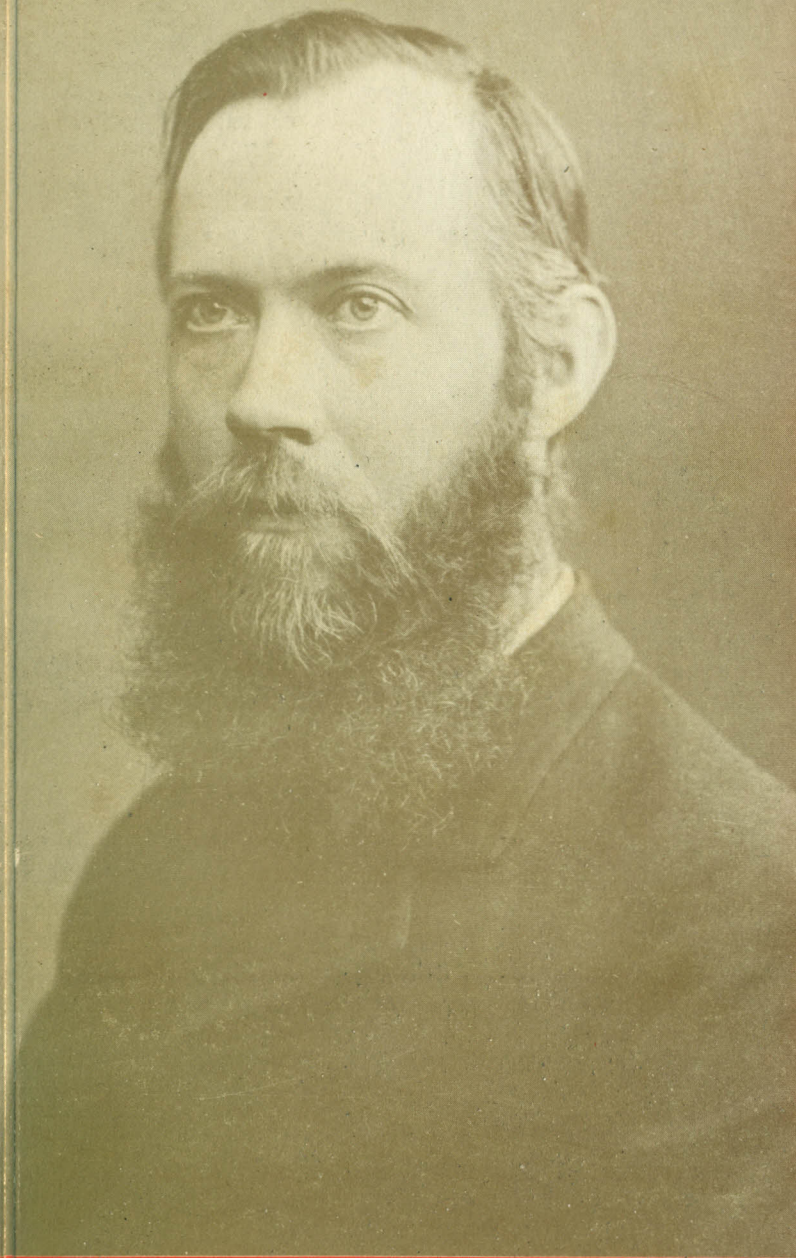
Cajo Brendel beschrijft Pannekoeks conflicten met de SDAP en behandelt zijn opvattingen over parlementarisme, vakbeweging en het organisatievraagstuk van de arbeidersbeweging. Anton Pannekoek kritiseert het leninistisch organisatie-model dat hij plaatst tegen de achtergrond van de Russische maatschappij, die aan het begin van zijn industriële ontwikkeling stond. Wat de hoog ontwikkelde kapitalistische industrielanden van West-Europa betreft, zegt Pannekoek dat de klassenstrijd slechts gevoerd kan worden door de arbeidersraden. Wat hij daarbij in het licht stelt is, dat de zogenaamde "wilde", d.w.z. niet door de vakbeweging uitgeroepen of gesanktioneerde stakingen, waarin het spontane verzet van de arbeider in toenemende mate losbarst, in hun strijdkomités organen schep- pen, die in wezen niet verschillen van arbeidersraden.

Socialistische Uitgeverij Nijmegen

oranjesingel 42
nijmegen
tel. 25450

anton pannekoek

cajo
brendel

anton pannekoek, theoretikus
van het
Socialisme

15~
T_o

CAJO BRENDEL

ANTON PANNEKOEK

THEORETIKUS

VAN HET

SOCIALISME

uitgave SUN nijmegen

juni 1970

850

INHOUD

1. Inleiding	5
2. Pannekoeks methode	11
3. Pannekoek en de Nederlandse sociaal-democratie	20
4. Parlementarisme	28
5. De betekenis van het zelfstandig optreden van de arbeiders	36
6. Pannekoeks kritiek op de vakbeweging	47
7. Kritiek van de Derde Internationale op Pannekoeks opvattingen over parlementarisme en vakbeweging	56
8. Pannekoeks analyse van de Russische revolutie	66
9. Het burgerlijke materialisme in de theorie van Lenin	80
10. Gevolgtrekkingen voor het organisatievraagstuk	91
11. Kritiek op socialisering, staatsocialisme en arbeiderscontrole	108
12. Pannekoek en Rosa Luxemburg over imperialisme, kritiek op de mechanische ineenstortingstheorie van het kapitalisme	123
13. Beschouwingen over het ontstaan van de mens, invloed van Dietzgens kennistheorie op Pannekoek	135
14. De arbeidersraden	143
15. Slot	155
VOETNOTEN	164
KORTE BIBLIOGRAFIE	196
PERSONENREGISTER	200

© 1970, Socialistische Uitgeverij Nijmegen, oranjeringel 42 nijmegen

omslag: Cees Willemen

de foto van Anton Pannekoek op de omslag dateert uit zijn Berlijnse tijd (1906-1909)
foto: ATELIER WERTHEIM, Berlin Leipzigerstr.

druk: SSN, oranjeringel 42 nijmegen.

Ter nagedachtenis van Arie, Stientje en Gees, die mij vijfendertig jaar geleden met de opvattingen van Ant. Pannekoek en Herman Gorter in kennis hebben gebracht.

1.

INLEIDING

Er is, behalve dan misschien Rosa Luxemburg, bijna geen enkel groot theoreticus van de arbeidersbeweging, wiens publicistisch werk zó duidelijk het stempel draagt van de veranderingen waardoor deze beweging zélf gekenmerkt wordt, als het geval is bij Anton Pannekoek. Een der eerste onder de vele oorzaken waaruit dat verklaard moet worden is natuurlijk deze, dat enkele der opvallendste wijzigingen, die er sedert het ontstaan der proletarische klasse in de positie en het optreden der arbeiders te konstateren zijn, zich juist gedurende zijn leven hebben voltrokken.

Hij werd in 1873 geboren. Dat betekent, dat hij als jongen opgroeide in het laatste kwart van de 19e eeuw. Datgene wat men de sociaal-democratie pleegt te noemen kwam in die periode langzaam, en in Holland langzamer dan elders, tot volle wasdom. Schijnbaar - omdat hij zich tot de arbeiders richtte en, niet geheel terecht, maar evenmin geheel zonder reden, pretendeerde in hún naam op te treden - ontwikkelde zij zich tot een nieuw element in het maatschappelijke en politieke leven. In werkelijkheid begon zij de meest radikale vleugel te vormen van de eveneens volwassen wordende burgerlijke samenleving. Pannekoek, die in 1960 overleed, leefde lang genoeg om getuige te zijn van iets totaal anders, namelijk van een zelfstandig optreden der proletarische massa's, dat fundamenteel verschilde van alles wat socialistische woordvoerders, hijzelf inkluis, zich daaromtrent op de drempel der 20ste eeuw hadden voorgesteld.

Precies vier jaar nadat hij, burgerlijk intellectueel en geleerde, zich los-

maakte van zijn milieu om, gelijk men dat noemde, "de zijde der arbeiders te kiezen", brak de grote spoorwegstaking van 1903 uit. Zij kan worden beschouwd als de allereerste voorbode van latere ontwikkelingen. In diepste wezen vertegenwoordigde zij iets totaal anders dan de strijd die destijds gevoerd werd door figuren als Troelstra en Oudegeest, Emile Vanderfelde en Kamiel Huysmans, August Bebel of Jean Jaurès. Luttele jaren voor Pannekoek stierf slaagden de Hongaarse arbeiders er in, door middel van hun spontaan gevormde raden, een werkelijke klassemacht te ontwikkelen, die maandenlang de regering-Kadar tartte en de eigen vorm der proletarische omwenteling duidelijk in het licht stelde. Die beide mijlpalen - de staking van 1903 en de gebeurtenissen in Hongarije in 1956 - aan het begin en aan het einde van Pannekoek's publieke activiteit karakteriseren het tijdperk, dat daardoor wordt bestreken. Hij heeft - naar een van zijn geestverwanten, de uit Duitsland afkomstige, thans in de Verenigde Staten wonende Paul Mattick eens over hem heeft geschreven - de arbeidersbeweging meegemaakt ten tijde dat zij niet meer was dan een sociaal protest, ten tijde dat zij een (burgerlijke) hervormingsbeweging was en ten tijde dat daarnaast en daartegenover de zelfstandige arbeidersstrijd ontstond. Na de z.g. arbeidersbeweging zich te hebben zien ontwikkelen heeft Pannekoek kunnen waarnemen hoe de arbeidersbeweging door de beweging der arbeiders werd afgelost.

Vanzelfsprekend werden de mijlpalen op die weg lang niet altijd door de tijdgenoten als zodanig herkend; door Pannekoek evenmin als door wie ook. Met name was dat niet het geval met de eerste door ons genoemde: de spoorwegstaking van 1903. Op het eerste gezicht onderscheidde zij zich dan ook alleen maar door haar omvang en vooral door haar spektakulaire konsekventies van stakingen zoals men die het jaar daarvoor had beleefd in de Twentse textielindustrie en in de diamantnijverheid van Amsterdam en zoals men die in 1910 in datzelfde Twente nogmaals zou beleven. Natuurlijk keerde Pannekoek, marxist en man van de uiterste linkervleugel der toenmalige S.D.A.P., zich krachtig tegen Troelstra, wiens partijleiding in het zogenaamde "woelige kwartaal" (1) hij aan scherpe kritiek onderwierp. Maar het kwam niet bij hem op de uitkomst der gebeurtenissen aan iets anders te wijten dan aan een "foute" leiding. Dat zich voor zijn ogen zo iets geopenbaard had als een principiële konflikt tussen spontaan handelende arbeiders en de leiding als zodanig dat lag toen - nog - vër buiten zijn gezichtskring.

Het zou ook moeilijk anders gekund hebben. De tegenstelling tussen de arbeiders enerzijds, partij en vakbeweging anderzijds moet zich eerst in menigvuldigheid voordoen eer daaruit algemene konklusies kunnen worden getrokken waardoor de betekenis ener vroege uitzondering als zodanig kan worden herkend. Tientallen jaren lang ziet nauwelijks iemand ook maar

iets bijzonders aan Vliegens mededeling, dat "het hoofdzakelijk aan de tussenkomst van Jan Oudegeest, de voorzitter der Nederlandse Vereniging van Spoor- en Tramwegpersoneel, te danken was, dat de staking van 31 januari 1903 zo spoedig een goed georganiseerd einde nam" (2). Dan opeens vindt men zo'n opmerking karakteristiek en bijna alsof men een verslag leest omtrent de wurging ener staking door de vakbeweging in de eigen tijd. Als na de tweede wereldoorlog, méér nog dan in de periode daar vlak voor, de "wilde" staking de regel geworden is, valt het de syndikalist Albert de Jong betrekkelijk gemakkelijk de wezenlijke betekenis van 1903 te schetsen (3); een kleine halve eeuw eerder kan Pannekoek het niet.

Ook hij ontkwam er niet aan een kind van zijn tijd te zijn. Over de strijd van de arbeiders spookten hem nog voorstellingen door het hoofd, die daaruit pas veel en veel later als gevolg van hun zelfstandig klasse-handelen verdreven zouden worden. Natuurlijk kende hij, zo goed als velen van zijn toenmalige partijgenoten, zeer wel de bekende uitspraak van Marx, dat "de bevrijding der arbeiders slechts het werk der arbeiders zelf kan zijn". Maar wat konden hij en anderen, die net dachten zoals hij, met die woorden eigenlijk aanvangen? Niet veel meer dan Marx zelf en de eerlijkheid gebiedt te erkennen, dat het bitter weinig was. Zeker, de opstanden der arbeiders in de Franse zijde-industrie van Lyon in 1831 en van de Silezische wevers in 1844 waren voorbeelden geweest van een spontaan optreden. Maar die doffe uitbarstingen van proletarische wanhoop waren voor de strijd welke omtrent de jongste eeuwwisseling gevoerd werd niet bijzonder maatgevend of karakteristiek. Juist uit de toenmalige verhoudingen valt het te begrijpen, dat alom nog de mening heerste, dat de partij het socialisme moest brengen. Die opvatting was uiteraard óók vanzelfsprekend voor de jonge Pannekoek, die eens, scherper bijna dan wie ook, de onjuistheid ervan zou aantonen.

Gaat men er echter van uit, dat het socialisme een zaak is van de partij, dan ziet men dat socialisme logischerwijze ook gans anders dan nu in onze tijd van "wilde" stakingen, spontane akties en radenvorming enerzijds, apathie en komplette onverschilligheid voor partijkwesties anderzijds. Bij de partijopvatting past de zienswijze, dat het socialisme een soort van "heerlijk ideaal" is; een ideaal weliswaar, dat in de maatschappelijke verhoudingen wortelt en aan de kapitalistische klassenscheiding zijn ontstaan dankt, maar niettemin een ideaal in die zin, dat de partij de arbeiders van de begerenswaardigheid ervan bewust moet maken. Van deze zienswijze vertonen de publikaties van de jonge Pannekoek uit het begin van deze eeuw duidelijk de sporen. Het socialisme is bij hem in die dagen nog vrijwel nergens konsekwent de uitkomst van de door de arbeiders gevoerde strijd, omdat de arbeiders toen bij een gans andere strijd betrokken waren dan tegenwoordig. Een voorbeeld van Pannekoek's positie, zoals die hier zojuist is beschreven,

kan men o.a. aantreffen in zijn uit de eerste jaren van zijn werkzaamheid stammende brochure "Ethiek en socialisme" (1906). Zij getuigt - zij het niet in filosofische zin - van een idealistische instelling, die soms ook tot gevolg heeft, dat hij de motieven der strijdende arbeiders verkeerd beoordeelt. Als hij op een gegeven moment namelijk zijn uiteenzettingen illustreert aan de hand van de gebeurtenissen van het jaar 1903, dan zegt hij, dat de Nederlandse bourgeoisie in het geheel niet kon begrijpen, dat de spoorjongens uit klasse-solidariteit met de arbeiders van het Blauwhoedenvoer het raderwerk van de treinenloop hadden stilgelegd, maar dat zij nog wél zou hebben begrepen, dat zij iets dergelijks terwille van hun eigen direkte materiële belangen zouden hebben gedaan.

Wat Pannekoek duidelijk wil maken, te weten, dat de heersende en de onderdrukte klasse elkanders daden totaal verschillend beoordelen, is volkomen waar. Maar zijn voorbeeld klopt niet helemaal. Onbetwistbaar is weliswaar, dat het spoorwegpersoneel de arbeid heeft neergelegd omdat het weigerde besmet goed te transporteren, maar even onbetwistbaar is het, dat de sociale positie van machinisten en stokers, seinhuiswachters en conducteurs mede een grote rol heeft gespeeld. Pannekoek verwaarloost op de aangegeven plaats een bepaald aspekt en hij verwaarloost het juist als gevolg van een "idealistische" kijk op de zaak, die hem ook ergens in het bedoelde geschrift van "het socialistisch proletariaat" doet spreken en even verderop van het veranderen der maatschappij als van een "doel".

In die dagen was het welhaast onvermijdelijk, dat men het - onderkende - revolutionaire karakter der gebeurtenissen van het jaar 1903 in verband bracht met een ander soort strijd, een van zogenaamd "hogere orde" dan de dagelijkse om het blote bestaan. Ook Albert de Jong is daar, als hij er een halve eeuw later over schrijft, bepaald niet vrij van. Er zou, na 1903, nog een lange weg moeten worden afgelegd eer zich op ruimere schaal het (overigens reeds bij Marx te vinden) inzicht baan zou breken, dat in revolutionaire situaties geenszins het materialisme plotseling voor het idealisme wijkt, doch dat het juist de strijd voor de materiële belangen is, die revolutionaire situaties schept.

De arbeiders stellen zich niet ten doel de samenleving te veranderen; de maatschappij verandert - of zij dat willen of niet en of zij zich dat bewust zijn of niet - als gevolg van datgene, wat zij op grond van hun klassepositie in hun eigen belang gedwongen zijn te doen. De arbeiders zijn ook niet "socialistisch", zij zijn doorgewoone arbeider. Niet meer, maar ook niet minder. Wanneer zij in konflikt geraken met de bestaande kapitalistische orde, dan gebeurt dat niet omdat zij zich de vestiging van andere ("betere", zeggen de moraliserende "idealisten") sociale verhoudingen ten doel gesteld hebben. Hun strijd tegen het kapitaal heeft niet met hun opvattingen te maken maar met hun positie; wordt niet in hun hoofd geboren,

maar in hun maag of hun portemonnee. Geen ideaal ligt er aan ten grondslag, maar het zeer materiële feit, dat "begeerte hen heeft aangeraakt". Ook de keren dat dit niet direkt het geval mag zijn is er geen sprake van "verheven idealen" maar van voor de hand liggende praktische situaties, die bijvoorbeeld indruisen tegen hun rechtvaardigheidsgevoel. Dat wordt onder andere juist duidelijk beschreven in Pannekoek's "Ethiek en socialisme", in welke brochure dingen als rechtvaardigheidsgevoel e.d., die ten nauwste samenhangen met de opvattingen omtrent hetgeen wél of niet zedelijk is, worden teruggevoerd op de maatschappij.

Ruim veertig jaar nadat dit geschrift voor de eerste maal het licht zag publiceert Anton Pannekoek "Vijf stellingen over de klassenstrijd". Hij zegt daarin, dat het socialisme hetwelk als "doel" van de arbeidersstrijd gepresenteerd werd, in feite niets anders was dan het staatsocialisme oftewel het staatskapitalisme, waarin de leiding over de produktie toevalt aan de bureaucratie, die het karakter krijgt van een nieuwe heersende klasse. Hij zegt daarin ook, dat de politieke partijen de staatsmacht proberen te veroveren en dat zij derhalve de arbeidersmassa's proberen te winnen voor hun program. Zogenaamd, zo betoogt hij, voeden zij de arbeiders op; in werkelijkheid komt dat opvoedingswerk er op neer, dat zij hen tot een volgzaam kudde schapen trachten te maken. Hij constateert voorts, dat de vakbeweging tot een instrument van het kapitaal geworden is en dat de klassenstrijd van de arbeiders hoe langer hoe meer de vorm aanneemt van "wilde" stakingen waarbij zij zélf handelend optreden buiten vakbeweging en leiders om.

Dat is - even afgezien van een enkele formulering, die wij hier onvermeld en onbesproken laten om er later nog op terug te komen - een heel ander geluid dan opklinkt uit zijn vroege werken. Hij ziet in deze stellingen het socialisme als de uitkomst van een proces, dat niet zozeer van de wil of de doelstelling der betrokkenen afhangt, dan wel van de logika der feiten. "Als de 'wilde' stakingen hand over hand toenemen en groter omvang krijgen", zegt Pannekoek, "komt de staat met al zijn geweldsmiddelen daartegen in het geweer. Daardoor worden die stakingen van revolutionaire betekenis, krijgen zij een revolutionair karakter.

De klassenstrijd wordt een strijd tegen de staatsmacht. De stakingen nemen het karakter aan van grote algemene konflikten. De stakingskomité's zien zich genooddaakt algemene taken te vervullen, dat wil zeggen als arbeidersraden op te treden. De revolutionaire strijd om de macht in de samenleving wordt tot een strijd om het beheer van de bedrijven en de arbeidersraden, de organen van die strijd, worden dan meteen tot organen van de produktie."

Tussen die stellingen en zijn oorspronkelijk uitgangspunt in het begin van deze eeuw liggen vijftig jaren van theoretische ontwikkeling, die Panne-

koek eerst in bitter konflikt met de sociaal-demokratie en vervolgens in bitter konflikt met het leninisme hebben gebracht. In beide konflikten is hij het, die - naar wij nog zullen zien - op de bodem staat van het marxisme. In dat opzicht is hij bij alle wijzigingen van standpunt zichzelf gelijk gebleven. Tot aan zijn dood toe legt hij het inwendige der burgerlijke maatschappij en het wezen van de klassenstrijd met hetzelfde wetenschappelijke ontleedmes bloot dat hem in zijn jonge jaren reeds zo'n deugdelijk werktuig was gebleken. Dat de resultaten van zijn ontleedkunde soms zeer verschillend zijn, al naar gelang van het tijdstip waarop hij haar beoefent, ligt niet aan dat ontleedmes of aan de hand die het bestuurt, maar aan het feit, dat het kapitalisme en de strijd van de arbeiders zich nu eenmaal kenmerken door een buitengewone dynamiek.

2.

PANNEKOEKS METHODE

Toen Anton Pannekoek in 1906 de brochure "Ethiek en socialisme" schreef, deed hij dat met de bedoeling om op zijn wijze in te grijpen in wat in de geschiedenis der internationale sociaal-demokratie bekend staat als de Bernstein-debatten. Die debatten - een schriftelijke discussie op uitgebreide schaal, die telkens weer oplaaide - ontstonden toen de Duitse sociaal-demokraat Eduard Bernstein (1850-1932) in de 90-er jaren van de vorige eeuw verkondigde, dat de ondervinding Marx op een aantal punten ongelijk had gegeven en dat het marxisme derhalve in tal van opzichten moest worden herzien of, zoals men zei, gereviseerd. Over de door Bernstein voorgestelde herzieningen is in de sociaal-demokratie van die dagen en zelfs nog jaren er na héél wat te doen geweest. Allerlei socialistische schrijvers stonden op om zijn revisionistische denkbeelden fel te kritiseren. Zij bestreden Bernsteins opvattingen op het terrein der ekonomie en zij vielen zijn voorstellen betreffende de sociaal-demokratische taktiek aan. Soms hielden Bernsteins "marxistische" critici (de enkele serieuze - zoals bijvoorbeeld de aan Pannekoek nauw verwante Rosa Luxemburg - niet te na gesproken) veel krampachtiger vast aan de tekst van Marx' geschriften dan aan hun inhoud. Velen hunner wierpen zich hartstochtelijk op om bepaalde gevolgtrekkingen van Marx te verdedigen, slechts zeer weinigen echter traden in het krijt voor zijn methode. Dat laatste nu deed Anton Pannekoek juist wél.

Dat hij dat deed is uitermate karakteristiek voor Pannekoek als marxistisch

theoretikus. Reeds in zijn allereerste bijdrage voor het sociaal-demokratische maandblad "De Nieuwe Tijd", in een beschouwing, getiteld "De filosofie van Kant en het marxisme" (4), waarin hij o.a. een misverstand uit de weg wil ruimen, dat zowel in als buiten de partij, niet zonder reden, bijzonder hardnekkig zal blijken, schrijft hij: "De materialistische geschiedenisopvatting is niet een bepaald stelsel, of een bepaalde theorie; het is een methode van onderzoek, een methode, die bij alle geschiedkundig gebeuren naar oorzaken vraagt; die een aannemelijke verklaring zoekt van de opeenvolgende voorvallen in de maatschappij".

Wat met die methode gedaan wordt omschrijft de jonge Pannekoek als: een ordening van de verwarrende veelheid der verschijnselen, waardoor schijnbaar geheel verschillende fenomenen als uiteenlopende vormen van één en hetzelfde worden herkend. Op het eerste gezicht zo totaal andere gebeurtenissen bijvoorbeeld als de kerkhervorming van de 16e eeuw en de grote Franse revolutie van 1789 - zegt Pannekoek - worden als gelijksoortig doorzien, als verschillende vormen van dezelfde zaak: de machtsverovering in de maatschappij door de bourgeoisie.

Dat een dergelijke systematisering, een dergelijke groepering tot het gelijksoortige, allesbehalve als een studeerkamerliefhebberij moet worden opgevat, kan - vooruitlopend op wat hier aanstonds nog uitvoeriger besproken zal worden - gemakkelijk worden aangetoond door te wijzen op wat Pannekoek zelf er op latere leeftijd mee heeft bereikt. Door van de bijzondere verschijningsvormen te abstraheren en de algemene punten van overeenkomst nauwkeurig in het oog te vatten heeft hij de bolsjewistische revolutie van 1917 in Rusland kunnen doorschouwen als van gelijke aard als de verschillende revoluties, die in West-Europa de zegevierende opmars der burgerlijke produktiewijze hebben bekroond. Niet in die zin uiteraard, dat óók in Rusland sprake zou zijn van een machtsverovering door de bourgeoisie. Het kenmerk van de Russische burgerlijke revolutie is juist, dat daarin de bourgeoisie verstek laat gaan. De overeenkomst bestaat hierin, dat zij en vroegere burgerlijke omwentelingen aan soortgelijke maatschappelijke tegenstellingen hun ontstaan danken, dat bij hun nadering, in Rusland en elders, overeenkomstige opvattingen geboren worden en dat zij tenslotte aan soortgelijke maatschappelijke verhoudingen het aanzien geven. De praktische betekenis hiervan springt in het oog.

Dat het wezen der burgerlijke revolutie nu niet langer als de machtsverovering door de bourgeoisie kan worden gedefinieerd, dat ook die - tenslotte - slechts een bijzondere verschijningsvorm dezer omwenteling in Frankrijk, in Engeland en nog een aantal landen blijkt te zijn en dat dientengevolge het eigenlijke sociale kenmerk daarvan veel dieper kan worden bloot-

gelegd, is niet zonder belang voor een tijd als de onze. Enerzijds omdat een beter begrip van de burgerlijke wereld tegelijkertijd een beter begrip van de arbeidersstrijd en van het socialisme in zich sluit; anderzijds omdat een opvatting, die een veel losser verband legt tussen de burgerlijke omwenteling en de bourgeoisie dan voorheen geschiedde, er toe bij kan dragen dat wij meer begrijpen van onze hedendaagse samenleving, waarin die bourgeoisie in strikte zin aan betekenis heeft ingeboet ten voordele van de z.g. managers, zonder dat het kapitalistisch karakter dier maatschappij ook maar enigszins is gewijzigd (5). Maar het een en het ander is - of is thans nog - slechts een bijkomstigheid vergeleken met wat dit alles betekent ten aanzien van Rusland en het bolsjewisme.

Het is gemakkelijk in te zien, dat het een enorm praktisch verschil maakt - voor iedereen en voor het standpunt dat iemand in de arbeidersbeweging inneemt zeker - of men de Russische gebeurtenissen van 1917 en de jaren die daarop volgen beschouwt als een socialistische omwenteling, dan wel als één, die kapitalistische verhoudingen heeft geschapen.

In het eerste geval zal men zijn zienswijze slechts kunnen handhaven door óf de ogen te sluiten voor de "onaangename" werkelijkheid óf wel door de "onaangename" werkelijkheid daaruit te "verklaren", dat de revolutie zou zijn "verraden". De vraag hoe dat gebeuren kon laat men daarbij dan gemakshalve maar buiten beschouwing. De voorbeelden van zowel de ene als de andere variant zijn zó bekend, dat ze hier achterwege kunnen blijven. In het tweede geval, dat van Pannekoek en zijn geestverwanten, is er geen sprake van telkens terugkerende conflicten tussen de Russische werkelijkheid en een "socialistische" mythe. Hij tracht de ontwikkeling der Russische revolutie en van het bolsjewisme niet uit een of ander "verraad" of uit het falen van bepaalde leiders te verklaren, doch uit haar eigen ontwikkelingswetten. Waarom die methode dé methode is kan men zien aan haar uitkomsten, die haar bruikbaarheid en levensvatbaarheid bewijzen: vijftien jaren voordat in 1953 in Oost-Berlijn en Oost-Duitsland, een kleine twintig jaar voordat in 1956 in Boedapest Russische tanks tegen strijdende proletariërs oprukken is Pannekoek - aldus doende - in staat om te verklaren, dat de arbeiders van West-Europa in hun bevrijdingsworsteling het bolsjewisme als een der gevaarlijkste vijanden op hun weg zullen ontmoeten.

In het bovenstaande zijn wij zonder meer overgestapt van de systematisering - die het wezen vormt zowel van het marxisme als van iedere wetenschap - naar het opstellen van ontwikkelingswetten. Pannekoek, zeggen wij het ene ogenblik, is door ordening der verwarrende veelheid van verschijnselen ertoe gekomen de Russische en de Franse revolutie als gelijksoortig te beschouwen. Het volgend ogenblik beweren wij, dat hij de ontwikkeling

in Rusland verklaard heeft uit haar eigen wetten. Het laatste echter - het speuren naar ontwikkelingswetten - houdt met het eerste - de systematisering - nauw verband: Wij hebben al gezien, dat Pannekoek zelf in zijn opstel over de filosofie van Kant zowel van de ordening der maatschappelijke feiten spreekt, als van een onderzoek, dat naar oorzaken vraagt, naar een verklaring van de opeenvolgende voorvallen in de maatschappij. Het een hangt met het ander samen; het een is voor Pannekoek zo ongeveer hetzelfde als het andere. Een halve mensenleeftijd later zal hij, in een brief, waarin hij het probleem van de kausaliteit aanroert, die samenhang nog eens onderstrepen. Hij definieert dan de kausaliteit (het gekonstrueerd verband tussen oorzaak en gevolg) als de manier, waarop wij (in ons hoofd) onze ervaring ordenen (6).

De samenhang tussen systematisering enerzijds en het opstellen van ontwikkelingswetten anderzijds menen wij met een betrekkelijk eenvoudig voorbeeld duidelijk te kunnen maken. Als de grote Zweedse plant- en dierkundige Carolus Linnaeus (1707-1778) en de beroemde Franse zoöloog Jean de Lamarck (1744-1829) hun indelingen van de levende natuur maken, als zij de planten groeperen naar families en gewervelde en ongewervelde dieren onderscheiden, de eersten onderverdelen in vissen, reptielen, vogels en zoogdieren, de laatsten weer in gelede en niet-gelede dieren, met voor elke soort weer aparte onderverdelingen, dan houden zij zich met systematisering bezig.

Aan Linnaeus is daarbij aanvankelijk iedere ontwikkelingsgedachte nog volkomen vreemd. Hij schrijft in een van zijn oudere werken, tot één soort te rekenen "alle wezens, die als afzonderlijke vormen geschapen zijn". Later verdedigt hij de stelling, dat alle soorten van één geslacht van "één bij de oorsprong der dingen geschapen dierenpaar afstammen". Dat is een uiterst kleine, maar in principe zeer belangrijke stap in de richting van latere beschouwingswijzen; een stap ook, die kennelijk van zijn eigen indelingsarbeid het direkte en onvermijdelijke resultaat geweest is.

Als het systematiserings-werk, door de genoemden aangevangen, door anderen voortgezet en vervolmaakt, eenmaal is voltooid, als elke plant en ieder dier of diertje in het systeem zijn plaats gekregen heeft, dan dient zich een ontwikkelingstheorie, een evolutieleer, uit het opeengehoopte feitenmateriaal als het ware vanzelf aan. Lamarck, jongere tijdgenoot van Linnaeus, met een omvangrijk werk over de ongewervelde dieren zelf nog een groot systeembouwer, is er tevens een der eerste pioniers van. Charles Robert Darwin is met zijn beroemd boek over het ontstaan der soorten als zodanig wellicht de bekendste. Als dat werk van Darwin in 1859 (terzelfder tijd dus als Marx' "Zur Kritik der politischen Oekonomie") verschenen is om in 1871 (drie jaar na "Das Kapital") gevolgd te worden door "De af-

stamming van de mens" en de vruchten van Darwins arbeid vervolgens zichtbaar worden, begroet Marx hem als een man, die op het terrein van de levende natuur hetzelfde ondernomen heeft als door hem (Marx) werd ondernomen op het terrein van de maatschappij.

Aan de betrekking tussen het werk van beide onderzoekers, Marx en Darwin, wijdt Anton Pannekoek een ander geschrift uit zijn beginperiode, het van 1909 daterende werkje "Marxisme en Darwinisme", waarin hij uiteenzet hoe beide theorieën zich tot elkaar verhouden en waarin hij aandacht schenkt aan de "wetmatigheid", die ons hier nog aldoor bezighoudt. "De wetenschappelijke betekenis van het marxisme", zo schrijft Pannekoek, "bestaat, evenals die van het darwinisme, hierin, dat de laatste konsekventies worden getrokken uit de evolutieleer. Het marxisme doet dat voor de mensen-maatschappij, het darwinisme voor het dierenrijk". Vervolgens betoogt Pannekoek dan, dat de betekenis van het werk van Darwin hierin is gelegen, dat het duidelijk maakt, dat "onder bepaalde verhoudingen een diersoort zich noodwendig tot een andere ontwikkelt", dat met andere woorden het ontwikkelingsproces gehoorzaamt aan een "mechanisme", aan een "natuurwet". Het feit dat Darwin die "natuurwet" geïdentificeerd heeft met de strijd om het bestaan zoals die zich tengevolge van de kapitalistische concurrentie heeft gemanifesteerd, doet volgens Pannekoek aan de waarde van Darwins theorie maar weinig af.

Omtrent Marx zegt Pannekoek in bedoeld geschrift, dat deze de motor der maatschappelijke ontwikkeling heeft aangewezen: diens "historisch materialisme" heeft betrekking op de samenleving, op de mensenwereld. Want ofschoon, aldus Pannekoek, de mens zowel tot de natuur als tot de maatschappij behoort, zijn de wetten der maatschappelijke ontwikkeling toch anders dan de wetten der natuur. Hieraan voegt hij toe, dat geen enkele wet, noch in de natuur, noch in de maatschappij, volstreekte geldigheid bezit, dat deze wetten slechts gelden voor zover hun werking door de ervaring wordt bewezen. Voor zover dat echter het geval is zijn zij ook oppermachtigen kunnen zij niet naar believen door de mens buiten werking worden gesteld.

Als de 36-jarige Anton Pannekoek deze woorden neerschrijft, weet hij zeer nauwkeurig waar hij over spreekt. Sinds zijn 16e jaar, toen hij met het eindexamen 5-jarige h.b.s.-b op zak in Leiden wis- en natuurkunde ging studeren, is hij met de natuurwetten meer en meer vertrouwd geraakt. Zijn belangstelling dáárvoor is het, die zijn interesse voor maatschappelijke wetten en derhalve voor het marxisme deed ontwaken (7). In zijn dubbele hoedanigheid van natuurwetenschappelijk onderzoeker én marxist is het, dat hij zich hier laat horen.

Uit deze passage in "Marxisme en Darwinisme", waarin hij nadrukkelijk verwijst naar de ervaring, die ook Marx en Engels tot basis van hun geschie-

denisbeschouwing namen toen hun wegen zich scheidden van de idealistische filosofie van Hegel, blijkt hoe men volgens Pannekoek het "gehoorzamen" van de natuur of de maatschappij aan "wetten" dient te verstaan, hoe zowel natuurwetten als wetten op het gebied van de samenleving moeten worden opgevat. Niet als regels, waarnaar de natuur dan wel de maatschappij zich zou hebben te richten, niet als absolute geboden, die dwingende voorschriften zouden bevatten voor de werkelijkheid, maar als algemene konklusies, die ons verstand uit de verschijnselen heeft geabstraheerd.

In een fascinerend opstel, getiteld "Twee natuuronderzoekers in de maatschappelijk-geestelijke strijd", verschenen in "De Nieuwe Tijd" in 1917, komt Pannekoek nogmaals, in de glasheldere betoogtrant die al zijn publicaties kenmerkt, op deze fundamentele zaken terug. Hij schrijft daar (8):

"Alle wetenschap, als zuiverste geesteswerkzaamheid, is systematiseren en ordenen; zij bestaat in het zoeken van het algemene, de regelmaat, in de concrete verschijnselen. De wereld der verschijnselen is oneindig veelvuldig en gevarieerd, altijd nieuw, altijd anders; als een eeuwig vlietende stroom trekt zij onze geest voorbij. De geest zoekt het algemene, gemeenschappelijke in elke groep van verschijnselen en vormt daaruit begrippen, regels, oorzaken, wetten"... "De vraag of deze wet nu werkelijk in de natuur voorhanden is, moet met ja en nee beantwoord worden. Ja, in zoverre het algemene, gemeenschappelijke in elk bijzonder geval zit; nee, in zoverre alleen het concrete, bijzondere werkelijkheid is en de wet slechts als abstractie in ons hoofd bestaat. Hoe kan men dan zeggen, dat de natuur aan de wet gehoorzamen moet? Heel aardig heeft Mach (9) eens gezegd: de wet bepaalt niet, wat in de natuur zal gebeuren, maar wat wij verwachten, dat zal gebeuren. Gebeurt iets anders, dan zoeken wij daarvoor een nieuwe speciale reden. Of anders gezegd: de wet komt altijd uit, en de natuur moet haar gehoorzamen, omdat voor elk geval van niet-gehoorzamen een aanvulling, een verdere oorzaak, een nieuwe wet wordt aangenomen. Dit gebeurt dan ook voortdurend. Elke regel, elke wet, ondanks zijn absolute vorm, reikt niet verder dan het feitenmateriaal waaruit hij is afgeleid; hij is het algemene van deze feitenmassa, en komen er nieuwe feiten bij, dan zal hij een aanvulling of wijziging moeten ondergaan. Voortdurend worden daarom de natuurwetten als gevolg van nieuwe, rijpere ervaring of diepere abstractie verruimd, omgevormd of beter geformuleerd."

Deze (wetenschappelijke) noodzakelijkheid de natuurwetten telkens opnieuw om te vormen geldt in niet mindere mate voor de ontwikkelingswetten der maatschappij, telkens wanneer nieuw feitenmateriaal, een betere, nauwkeuriger kennis der maatschappelijke verschijnselen daartoe dwingt. Als in 1921 de dichteres Henriëtte Roland Holst, die op dat tijdstip van

haar leven haar geestelijke tenten in het kamp van het Russische bolsjewisme opgeslagen heeft, aan Pannekoek verwijt, dat hij ánders is gaan oordelen en schrijven over Rusland dan hij tevoren deed, dan antwoordt hij haar (10):

"Dit verwijt komt daarop neer, dat, terwijl de werkelijke wereld voortdurend verandert, onze denkbeelden niet stil zijn blijven staan. Inderdaad ligt er in de menselijke geest die neiging tot stilstand, die traagheid, omdat, wat hij eenmaal aan denkbeelden uit de werkelijkheid heeft gevormd, in hem blijft bestaan als idee, terwijl de wereld verandert. De geest loopt steeds achter de realiteit aan - hier ligt de grondoorzaak voor alle conservatisme, voor de macht der traditie, die de maatschappelijke ontwikkeling remt. Door de voortdurende nieuwe inwerkingen van buiten moeten de ideeën zich gaandeweg omvormen en wijzigen, om met de wereld in overeenstemming te blijven. Dan moeten wij dus alles òm-leren, òm-denken, wat wij tevoren geleerd en bedacht hebben? Ja zeker. Is dat zo erg?"... "De opvattingen van een jaar, van enige maanden geleden komen reeds weer in conflict met de nieuwe toestanden en feiten en weer moet het pijnlijke proces beginnen van om-denken en om-leren, van herzien der oude, tot illusies geworden meningen. Dit is altijd zo in revolutionaire tijden. Wij kunnen niet helpen, dat de wereld zo snel draait. Men moet ons niet verwijten, dat de werkelijkheid verandert en wij dit zien; maar wij zouden ons zelf moeten verwijten, als wij het niet wilden zien, als wij uit geestestraagheid of oude vriendschap en aanhankelijkheid het conflict ontweken." Met zijn opstel "Twee natuuronderzoekers" keert Pannekoek zich tegen de - uit bepaalde maatschappelijke verhoudingen verklaarbare - poging om op het gebied van de natuurkunde de heerschappij der strenge wetenschap af te schaffen om ruimte te laten voor mystiek, dat wil zeggen voor idealisme.

In zijn antwoord aan Henriëtte Roland Holst trekt hij te velde tegen iets, dat in wezen niets anders is dan idealisme op het terrein van de maatschappijleer.

Hun pennestrijd in "De Nieuwe Tijd" van 1921 gaat over de vraag, hoe men de ontwikkeling van de Russische revolutie moet beschouwen. Tegelijkertijd echter gaat hij nog over een ándere vraag - die ons, voorlopig uiteraard, méér interesseert - : deze namelijk, welke onderzoeksmethode moet worden gehanteerd om een objectief, dat wil zeggen zakelijk antwoord op de eerste vraag te vinden. Het één - en het is Pannekoek, die daarop wijst - kan natuurlijk niet losgemaakt worden van het ander.

Ieder die de polemiek herleest springt het verschil tussen beider methoden in het oog. Roland Holst gaat voortdurend uit van , of baseert zich aan één stuk door op datgene wat de Russische leiders van die dagen zeggen na te streven. Zij vraagt, in bijna lyrische bewoordingen, de aandacht voor hun

"overtuiging" of hun "opofferingsgezindheid", in één woord voor hun bedoelingen, die Pannekoek daarentegen geheel buiten beschouwing laat. Staande op de bodem van de marxistische opvatting der geschiedenis, is hij van mening, dat men er zich voor moet hoeden de illusies te delen, die de op het historisch toneel optredende figuren omtrent hun eigen handelen koesteren. Hij heeft - in de herfst van 1921 - evenals mevrouw Roland Holst een zekere bewondering voor de bolsjewiki. Maar - vraagt hij (11) - "moet hij, die hun werk bewondert, zich ook noodzakelijk aan de waan overgeven, dat het nieuwe Rusland communistisch is?" Hij weigert om, zoals zijn opponente doet en wat hij haar voor de voeten werpt (12), de betekenis van een politieke of sociale stroming uit de subjektieve doeleinden harer dragers af te leiden.

Als mevrouw Roland Holst hem antwoordt, in hetzelfde nummer waarin zijn beschouwing is opgenomen, blijkt dat zijn pleidooi voor een objectieve, niet-idealistische beschouwingwijze geheel tevergeefs geweest is. Haar idealisme (in filosofische zin) treedt opnieuw op elke bladzijde van haar artikel voor de dag. Zo zegt zij bijvoorbeeld (13), dat de Russische "voorhoede er haar w i l (spatiëring van mij, C.B.) op heeft gezet het communisme te verwezenlijken, of althans: de maatschappij in communistische richting te stuwen". Dat is een voluntarisme, dat volkomen vreemd is aan Pannekoek, die zich niet bezighoudt met wat de mensen willen, doch die zich nuchter afvraagt, wat zij doen.

"Het materialisme van Marx' geschiedenisverklaring", zo had hij twee jaar tevoren in "De Nieuwe Tijd" uiteengezet (14), "betekent niet een ontkenning van de geestelijke motieven, maar het terugbrengen van deze motieven tot materiële oorzaken, tot de werkelijke verhoudingen van de mensenwereld. Wij noemen deze werkelijke verhoudingen materieel in de zin van objectief te constateren, waarneembaar, in tegenstelling tot subjectieve voorstellingen.... Wij wijzen er op, dat overal waar in de maatschappij mensen in contact komen, reële, werkelijke verhoudingen daar achter staan, die, mogen zij er zich al of niet precies van bewust zijn, mogen zij ze goedkeuren, ze haten, ze erkennen of ze niet willen erkennen, er precies even reëel om blijven."

Ziehier waardoor het denken en de onderzoekmethode van Anton Pannekoek gekenmerkt worden: door realisme. Het is dat realisme, dat hem er niet voor doet terugschrikken indien nodig zijn mening te herzien; het is dat realisme, dat hem er altijd voor behoed heeft een "dogmatikus" te worden; het is dat realisme waardoor men - gelijk nog blijken zal - ook dan wanneer hij typisch "een kind van zijn tijd" is, toch opvattingen of formuleringen bij hem aantreft, die ook voor de latere Pannekoek karakteristiek zijn. Het is dat realisme tenslotte, dat hem het wezen van de Russische revolutie en van het leninisme doet verstaan en dat hem, scherper wellicht

dan wie ook van zijn generatie, afgezien van Herman Gorter, de betekenis van de arbeidersraden doet beseffen, waaraan één van zijn grotere geschriften is gewijd.

Het is het realisme, dat er van is doordrongen, dat er mensen moeten zijn wil er van een menselijke geschiedenis sprake wezen; dat deze derhalve het voortbestaan van de mens voorop stelt en dat het voortbestaan van de mens, zo goed als zijn blote bestaan gebonden is aan de bevrediging zijner materiële behoeften. Het is het realisme, dat in de produktie der materiële levensbehoeften de sleutel ziet tot een goed begrip van de samenleving, dat beseft, dat door de wijze waarop in die behoeften wordt voorzien het karakter der maatschappij bepaald wordt en dat bij elke verandering in de wijze waarop de materiële levensbehoeften worden geproduceerd óók een verandering in het karakter van de maatschappij optreedt, een ándere verhouding tussen de daarin bestaande klassen, een ándere strijd gevoerd wordt in haar schoot.

PANNEKOEK EN DE NEDERLANDSE SOCIAAL-DEMOKRATIE

Drie jaar vóór hij in 1902 op een astronomisch onderwerp promoveerde (15), trad de 26-jarige Anton Pannekoek toe tot de toenmalige S.D.A.P. Wie zich enig inzicht wil vormen omtrent de positie, die hij in die partij heeft ingenomen, kan niet beter doen, menen wij, dan kennis nemen van hetgeen Pannekoek zelf eens geschreven heeft (16) over de overeenkomstige fase in het leven van Herman Gorter, met wie hij toen al door nauwe banden van vriendschap, berustend op overeenkomst van opvattingen, was verbonden.

"Reeds na enige jaren", zo begint de desbetreffende passage, "kwamen de conflicten met de politieke leiders, met name Troelstra. In West-Europa was sinds 1895 een gunstige conjunctuur en een sterke ontwikkeling van het kapitalisme ingetreden, die de arbeiders in sterker strijd in de vakbeweging dreef, en tevens de noodzaak en de mogelijkheid voor een modernisering van het kapitalisme door sociale hervormingen schiep. Daar de burgerlijke politici, naar de oude liberale beginselen, geheel ingesteld waren op de winstbehoeften der kapitalisten, moest de strijd voor hervormingen door de socialistische politici gevoerd worden. Daar deze rekenden in het parlement meer te kunnen bereiken, naarmate ze daar meer macht kregen, trachtten zij zoveel mogelijk kiezers en zetels te winnen door een reformistische politiek. De marxisten, die de verheldering van socialistisch bewustzijn in de arbeiders als hoofddoel van de propaganda beschouwden, zagen in het aankweken van reformisme een bron van verzwakking in de

klassenstrijd.... Op het partijcongres in 1905 kwam de afrekening; daar de arbeiders de politieke leiders nodig hadden om in het parlement hervormingen te bewerken, sprak de partijmeerderheid haar afkeuring over de kritikasters uit."

Gorter overleed in een hotelkamer te Brussel op 15 september 1927. Bovenstaande woorden van Pannekoek, uit een herdenkingsstuk, zijn natuurlijk nadien en mogelijk zelfs wel geruime tijd nadien geschreven. Ook wanneer men zich van het tijdstip van Gorters dood niet dadelijk rekenschap zou geven, dan nóg zou men uit de tekst zelf onmiddellijk kunnen opmaken, dat hij niet uit de periode stamt waarop hij betrekking heeft. De afstand, dat wil zeggen de sindsdien opgedane ervaring, heeft Pannekoeks blik gescherpt. De strijd voor hervormingen wordt hier geschetst vanuit een algemener standpunt dan destijds mogelijkerwijs kon worden ingenomen. Dat het daarbij om kapitalistische hervormingen ging heeft natuurlijk ook de jonge Pannekoek uit het begin der eeuw zeer wel begrepen. Maar duidelijker dan in het bewuste tijdvak ooit kon geschieden formuleert hij hier het onlosmakelijke verband tussen de noodwendig geworden modernisering der heersende produktiewijze en de parlementaire aktiviteit der zogenaamde "socialistische" politici, wier sukses - dat is van zijn woorden de kenmerkende strekking - onvermijdelijk was, omdat juist hún optreden beantwoordde aan de door de arbeiders gevoelde behoeften.

Dat zij, die in die dagen minder het oog gericht hielden op de bijzondere omstandigheden en behoeften waardoor zich die bepaalde fase der maatschappelijke ontwikkeling kenmerkte, dan wel op de algemene ontwikkelingstendenzen der samenleving wilden letten, vooral - zoals Pannekoek zegt - "de verheldering van socialistisch bewustzijn in (de hoofden van) de arbeiders als hoofddoel van de propaganda beschouwden", is een exakte omschrijving van wat zij, Pannekoek inkluis, beoogden. De omschrijving is zó exakt, dat zij niet slechts het verschil tussen de toenmalige politici en theoretici doet uitkomen, doch tegelijkertijd ook datgene waarin zij met elkaar overeenstemden.

De politikus, met parlementaire en soms met buitenparlementaire middelen (17) ijverend voor de kapitalistische hervormingen die noodzakelijk waren en die slechts door zijn praktisch optreden gerealiseerd konden worden, was bevangen van de illusie, dat hij, aldus werkzaam zijnde, bezig was vóór de arbeiders stap voor stap "het socialisme" op te bouwen.

De theoretikus van het slag waartoe Pannekoek behoorde, beseffend dat deze even praktische als belangrijke arbeid met socialisme nog niets uitstaande had, wilde "het socialistisch bewustzijn" der arbeiders ontwikkelen, verhelderen, versterken, maar was daarbij niet minder bevangen van een dwaling, een ándere, die in dát tijdvak al even onontkoombaar was en

die van de politieke dwaling in feite de keerzijde vormde.

Beiden, de politikus én de theoretikus, huldigden in die dagen in wezen het standpunt, dat "het socialisme" (wat zij daaronder dan ook respectievelijk verstonden) aan de arbeiders moest worden gebracht. De politici, zo kan men het verschil (en de overeenkomst) ook onder woorden brengen dachten zélf het socialisme te maken, de anderen wilden de arbeiders tot socialisten maken. Pannekoek bijvoorbeeld koos letterlijk deze formule toen hij in een opstel, getiteld "Politieke beschouwingen", in "De Nieuwe Tijd" van 1905, op een gegeven moment sprak van "personen, die voor ons nog maar half gewonnen zijn", zodat "de grootste helft van het werk, om hen tot socialisten te maken, nog gedaan moet worden" (18).

Voor dit werk, zo goed als voor dat wat de politici ter hand hadden genomen, was de partij een onmisbaar werktuig. Vandaar, dat zowel de politici enerzijds, mensen als Gorter en Pannekoek anderzijds in die partij (de S.D.A.P.) vooralsnog volkomen op hun plaats waren. De strijd tussen hen ging over de vraag, wáárop bij de partij-arbeid het aksent zou vallen. Maar zó zeer was hier sprake van een aksent-verschil, zó sterk was, althans aanvankelijk, de betekenis van datgene wat zij gemeen hadden, dat men in de bewuste periode de opvattingen van de ene categorie soms bij de andere terugvond en omgekeerd.

Zo definieert Pannekoek bijvoorbeeld in de jaren waarvan wij hier spreken (19) het doel van de sociaal-demokratische partij als: "de verovering van de politieke macht, van het meesterschap in de staat" en hij voegt daaraan toe, dat "dit iets is, waarover tussen ons allen geen verschil van mening bestaat." Hij schrijft voorts in het reeds genoemde opstel "Politieke beschouwingen" (20), dat "onder het algemeen kiesrecht het parlement de plaats is, waar men met goede kans op succes aan de kapitalistenklasse de heerschappij kan betwisten, het echte terrein van de klassenstrijd, waar beslissende slagen geslagen worden". Volkomen hiermee in overeenstemming is een andere passage van hetzelfde stuk (21), waaruit onmiskenbaar blijkt, dat hij - hoe vreemd dit de huidige lezer of de kenner van de latere Pannekoek wellicht ook moge voorkomen - de sociaaldemokratische partij(en) als zelfstandige organisatie(s) van de arbeidersklasse beschouwt.

Meester op het terrein van de marxistische methode, kon hij, met gebruikmaking daarvan tot géén andere dan deze konklusie komen eer in de praktijk der maatschappelijke verhoudingen zelf, en pas op een véél later tijdstip, werkelijk zelfstandige arbeidersorganisaties tevoorschijn waren getreden en daarmee tevens een totaal ander licht geworpen werd zowel op het parlementarisme als op de verovering van de macht.

De "Politieke beschouwingen", waarnaar wij hier al een paar keer hebben verwezen, zijn voor het standpunt van de jonge Pannekoek in zoverre ook instruktief, dat zij ons het bewijs leveren, dat het verschil tussen de toen-

malige marxisten en de politici van het type Troelstra volstrekt niet dit was, dat de eerstgenoemden zonder meer een afkeer zouden hebben gehad van de politiek. Waartegen zij zich verzetten was een politiek, die gericht was op het onmiddellijk voordeel inplaats van op wat men toen noemde "het ruimere en algemenere belang van het socialisme".

Pannekoek, die zich niet slechts in deze "beschouwingen", maar ook in tal van andere artikelen uit dezelfde periode zeer uitvoerig met politieke zaken bezighoudt, bespreekt in zijn stuk van 1905 de gedragslijn van de S.D.A.P. bij de dat jaar gehouden verkiezingen. Die hadden tot gevolg gehad, dat het in 1901 opgetreden klerikale ministerie Kuyper plaats moest maken voor het liberale kabinet De Meester. In de voorafgaande verkiezingsstrijd waren klerikalen en liberalen als de grote tegenstanders opgetreden. Op haar kongres, dat in april in Den Haag werd gehouden, had de S.D.A.P. zich op het standpunt gesteld, dat het vervangen van het heersende gehate regiem door een ander kapitalistisch bewind voor haar van niet zoveel belang was, als het propaganda maken voor de hoofdeis der arbeidersklasse: het algemeen kiesrecht (22). Daarom nam het kongres (zonder hoofdelijke stemming, rapporteert Vliegen) een resolutie aan, dat bij de herstemmingen steun zou worden gegeven aan die kandidaten, die zich nadrukkelijk vóór algemeen kiesrecht uitspraken, wat geenszins neerkwam op steun aan de liberalen zonder meer. Toen in juni de kiestijd echter was aangebroken, was de houding der partij een andere. Inplaats van "leve het algemeen kiesrecht" was "weg met Kuyper" de allesoverheersende gedachte geworden. Pannekoek kritiseert deze houding scherp. Zijn betoog staat op een niveau, dat men bij "de politici" vrijwel nergens aantreft. Door zijn onderzoekmethode daartoe in staat gesteld, geeft hij schitterende analyses van het karakter der Anti-Revolutionaire Partij en van haar leerstuk betreffende de "soevereiniteit in eigen kring", dat door hem wordt gekenschetst als de "christelijke Manchesterleer" (23). Hij analyseert ook de functie der zogenaamde "Antithese", de voor het eerst door Kuyper geproklameerde tegenstelling, die op politiek terrein zou bestaan tussen kerkelijken en niet-kerkelijken. Zij heeft volgens Pannekoek een diepere grond en wortelt in een werkelijke behoefte van het toenmalige kapitalisme (24). Vervolgens zet hij uiteen, dat men niet aan de persoon van Kuyper moet verwijten, wat van diens positie als minister-president in een kapitalistische staat het direkte uitvloeisel is. Het is waar, erkent hij, dat de bijzondere wijze waarop na de spoorwegstaking van 1903 de wil der kapitalisten is uitgevoerd het persoonlijk merk van Kuyper draagt. Maar het is onjuist, zo betoogt hij, de algemene regels voor de politiek ener partij te laten vallen, ómdat het tegen Kuyper gaat. De algemene haat, die de man gewekt heeft, aldus Pannekoek, vormt een verklaring voor wat er bij de verkiezingen gebeurde: men kan het als verontschuldiging laten gelden; maar niet als argument,

omdat gevoelspolitiek de gevaarlijkste klip is voor een partij als de sociaal-demokratische.

Ziedaar dan het woord, dat precies weergeeft wáártegen Pannekoek te veldt; tegen een politiek, die met stemmingen rekening houdt inplaats van met maatschappelijke ontwikkelingen; een politiek, die niet op beginselen berust, maar op impressies; een politiek, die bedreven wordt door lieden, die op direkte "suksessen" mikken, inplaats van zich voortdurend af te vragen: "welk nut heeft het voor de groei van het socialisme?" (25)

Als Troelstra, in het partijdagblad "Het Volk" - waarin Pannekoek zijn stem al even scherp had laten klinken als in "De Nieuwe Tijd" - op 20 juli 1905 de verdediging der "politici" op zich neemt, dan spreekt de leider van de "socialistische" Kamerfractie van: "de botheid en verwaandheid van een op een formule doodvallende óók-politicus als Pannekoek". Nu is, zeker voor de thans, dat wil zeggen ná de verschijning van Troelstra's "Gedenkschriften", levende generaties, het verwijt van "verwaandheid", juist uit diens mond en dan nog wel aan het adres van de in de rust der studeerkamer werkende, nimmer over zichzelf sprekende, vaak onder pseudoniem publicerende Pannekoek zó belachelijk, dat wij er niet verder bij hoeven stil te staan. Wie weten wil, wat de beschuldiging van "botheid" waard is, behoeft zich slechts te verdiepen in de "Politieke beschouwingen".

Verre van in het dor schematisme te vervallen, dat men hem zowel toen als later uit verkeerd begrip van zijn onderzoekmethode in de schoenen heeft geschoven, is Pannekoek bij zijn kritiek op de partijleiding juist uiterst genuanceerd. Gebrek aan nuancering is in zijn ogen een van háár gebreken.

Hij zegt niet, zoals wél de partij bij haar aanvankelijke propaganda had gedaan, dat liberalen en klerikalen, ofschoon beiden representanten van het kapitalisme, "lood om oud ijzer zijn". Er is, zo betoogt hij, tussen beiden een duidelijk onderscheid, dat bijvoorbeeld in de klerikale plannen voor een protektionistische, voor de direkte belangen der arbeiders nadelige tariefwet scherp tot uiting komt. Niet, zo zegt hij (26), dat de liberalen even erge arbeidersvijanden zijn als de klerikalen ("dat weten de arbeiders wel") dient de S.D.A.P. te betogen; ook niet, dat er tussen hen en de klerikalen geen verschil bestaat ("want dat is niet geheel juist"). De propaganda moet gericht zijn op een bestrijding en onderdrukking van het standpunt, dat alleen op het onmiddellijk voordeel der arbeiders letten wil.

Het is een betoog, dat als het ware illustreert, wat een van zijn latere Franse geestverwanten eens van hem gezegd heeft, namelijk dat Pannekoek bijzonder intelligent was, óók dan, wanneer hij zich vergiste.

Natuurlijk bestaat Pannekoeks vergissing niet hierin, dat achteraf "de politici" toch gelijk hebben gehad, dat hun "weg naar het socialisme" de betere zou zijn. Als Troelstra in 1905 met voldoening zijn opponenten voor-

houdt, dat Abraham Kuiper, "de Worger, de Bloedhond van 1903", verslagen is, Pannekoek echter fijntjes opmerkt, dat weliswaar "de worger" is verdwenen, doch dat die "wraakoefening" maar heel weinig betekent, omdat diens - na de spoorwegstakingen door het parlement gejaagde - "worgwetten" zijn blijven bestaan, daar ook niet-klerikale kapitalistische regeringen er niet over denken deze op te heffen, dan is het gelijk vanzelfsprekend aan Pannekoeks kant. Iets dergelijks geldt voor de meeste details van zijn analyse.

Pannekoek vergiste zich echter toen hij van de S.D.A.P. of de sociaaldemocratie in het algemeen iets verlangde, dat haar onmogelijk was, namelijk, een wetenschappelijk gefundeerde, op het socialisme gerichte politiek te voeren. Hij had gelijk, dat haar politiek burgerlijk was; hij had ongelijk haar dit te verwijten. Maar het was een ongelijk, waaraan binnen de grenzen van de toenmalige tijd niet viel te ontkomen.

Zeker, zowel de eveneens tot Troelstra's critici behorende Saks als Pannekoek zelf zien in die dagen al zeer goed, welke trekken de S.D.A.P. aankleven. Saks spreekt (27) van een "kapitalistisch koekoeksei" in haar nest. "Burgerlijke opvattingen", schrijft Pannekoek (28), "komen bij ons nog veel, nog haast algemeen, zij het ook in verschillende mate voor". Maar wat hij, net als Saks, van de partij verlangt en ook verwacht, is, dat zij die opvattingen zal "overwinnen en deze gebrekkigheid steeds meer van zich (zal) afwerpen". Hij beschouwt ze als aan de partij vreemde opvattingen, die zij nog heeft; niet als haar opvattingen, die voor de partij karakteristiek zijn.

Pas wanneer na 1905 datgene wat zich in 1903 al aankondigde hoe langer hoe duidelijker zichtbaar wordt, zal Pannekoek gaan beseffen, dat hier van geen gebrekkigheid sprake is geweest, doch van verschijnselen, die typerend zijn voor datgene wat de sociaaldemocratie in wezen is, namelijk een burgerlijke hervormingsbeweging.

De mogelijkheid van zo'n heel andere kijk op haar had hij overigens al lang voordien zeer wel beseft. Zij vloeiende eigenlijk vanzelf voort uit zijn maatschappijbeschouwing. Als hij op een gegeven moment opmerkt, dat in de oude Sociaal Democratische Bond, de voorloopster der S.D.A.P., opvattingen heersten, die op een gebrekkige kennis berustten, dan voegt hij daaraan toe (29), dat "hetzelfde later zal kunnen worden gezegd van onze tijd". Wanneer dat "later" dan is gekomen en het wordt inderdaad gezegd, dan is het onder meer Pannekoek zelf, die dergelijke woorden spreekt. Als ruime-re, dat wil zeggen algemenere, ervaring tot betere kennis heeft geleid, wijzigt hij, die zich nimmer door een partijbelang, doch steeds door het klas-selbelang van de arbeiders heeft laten leiden, zijn houding ten opzichte van de sociaaldemocratie.

Aanvankelijk klinkt zijn stem in het koor van velen die met haar gebroken

hebben en die - met soortgelijke organisatievormen als zij ontwikkelde - naar het schijnt de "revolutionaire politiek" pogen te voeren, waartoe zij niet in staat bleek. Maar bij Pannekoek is dat slechts een voorbijgaande fase. De maatschappelijke realiteit, de werkelijke ontwikkeling van de klassenstrijd, zoals die zich voor zijn ogen voltrekt, dwingt hem ertoe zijn opvattingen telkens opnieuw te korrigeren. "Het socialisme", heeft hij zelf eens verklaard (30), "is niet een eenvoudig lesje, een leerboek, of een reeks stellingen, die men eens voor altijd leert: dan weet men het, en is volleerd. Het is een leren, een verruiming van denkbelden, die nooit ophoudt; het socialistische inzicht is geen afgerond ding, dat klaar is, maar een proces van steeds voortgaande ontwikkeling". Als hij met een, door zijn natuurkundige en sociale studies, voor waarneming gescherpt oog dienovereenkomstig te werk gaat, heeft dat tot gevolg, dat hij tenslotte niet slechts het parlementarisme, maar ook zowel de klassieke organisatievormen als de "op het socialisme gerichte politiek", ja, de politiek in het algemeen, heel anders zal beschouwen dan in zijn jonge jaren.

Maar natuurlijk was er van dat alles nog geen sprake toen hij in de loop van het jaar 1906, op uitnodiging van de Sociaaldemokratische Partij van Duitsland, naar Berlijn vertrok om aan de partijschool daar, en later - toen een dreigend uitwijzingsbevel van de Pruisische regering hem het verblijf in de hoofdstad onmogelijk maakte - aan een sociaaldemocratisch vormingsinstituut in Bremen, het marxisme te onderwijzen (31).

Aan die Berlijnse partijschool heeft Pannekoek een opstel gewijd, dat in december 1907 in de Engelse taal verscheen in de "International Socialist Review". Hij maakt daarin onder meer de opmerking (32), dat "helder inzicht in het karakter van het kapitalisme noodzakelijk is... om de beste strijdmethoden te ontdekken. Overal waar dat inzicht ontbreekt", zo zegt hij, "wordt de taktiek beheerst door de gevestigde tradities of door een oppervlakkig empirisme. Als men alleen rekening houdt met het tegenwoordige, het direkt waarneembare, dan wordt men door de verschijnselen misleid en dan blijft het verband met de dieper liggende grondslagen verborgen".

Voor zover Pannekoek in dit opstel de mening huldigt, dat de strijdmethode, de taktiek, een zaak is van theoretisch inzicht, ter beoordeling van de partij, die tot taak zou hebben de arbeiders tot de worsteling tegen het kapitalisme "op te wekken", is hij gevangen binnen de heersende opvattingen van de toenmalige tijd. Voor zover hij er tegen waarschuwt de verschijnselen van het ogenblik op zichzelf te beschouwen, voor zover hij - want daar komt het mede op neer - betoogt, dat men niet uit te weinig gegevens algemene oordelen trekken mag, voor zover hij de betekenis van het onderling verband der dingen onderstreept, herkent men in de Pannekoek

die hier aan het woord is ook de Pannekoek van later. In dat opzicht spreekt hier, voor de zoveelste keer, de wetenschappelijk natuuronderzoeker, die tevens beoefenaar der sociale wetenschappen is; een man, die door zijn vorming beter dan wie ook van zijn generatie weet, dat algemene konklusies des te meer geldigheid hebben naarmate er meer verschijnselen in zijn verdiskonteerd, maar die tegelijkertijd weet, dat men om tot algemene konklusies te geraken van de bijzondere verschijnselen moet abstraheren (33).

Voor zover de opvattingen van Pannekoek meermalen zijn misverstaan, spruit dat misverstand veelal in de eerste plaats voort uit wanbegrip omtrent het abstraheringsproces, dat wil zeggen: uit wanbegrip omtrent datgene wat sociale wetenschap is en hoe zij zich verhoudt tot de maatschappelijke werkelijkheid.

PARLEMENTARISME

Een van de volslagen misverstane onderdelen uit de gedachtenwereld van Anton Pannekoek is zijn uiteindelijke opvatting over het parlementarisme, over de partij(en) en over de politiek. Misverstaan dan door de zich "socialist" noemende intellectuelen, niet door de arbeiders.

Van de eersten, de intellectuelen, heeft Pannekoek eens gezegd, dat zij vooral in een beginnende arbeidersbeweging een rol spelen en in de regel nog volop behept zijn met burgerlijke opvattingen en vooroordelen (34). "Mogen zij tijdelijk, in een onvolkomen stadium der beweging, een belangrijke en nuttige rol vervuld hebben", zo luidt vervolgens de bewuste passage, "bij steeds hoger stijgende ontwikkeling der arbeidersbeweging zal deze boven hen uitgroeien; zij zullen aan haar nieuwe behoeften niet kunnen voldoen, en zij zullen soms teleurgesteld zich terugtrekken, ofwel, zij worden, willen zij zich toch op hun tot nog toe ingenomen plaats blijven handhaven, een belemmering in plaats van een bevordering van de natuurlijke groei van het socialisme."

Wat hij hier geschreven heeft, in de aanvang nog van zijn Berlijnse tijd, is binnen het tijdsbestek van nauwelijks een halve eeuw nauwkeurig uitgekomen. Tegelijkertijd heeft men in het verloop van diezelfde periode, bij een scherper worden van de klassentegenstellingen, bij het heviger worden en zich toespitsen der klassebotsingen, kunnen zien, hoe de arbeiders zich steeds meer afkeren van de aanvankelijk, in de aanvang der arbeidersbeweging vooral politieke vormen van de strijd. In zo sterke mate zelfs is dat het

geval, dat allerwege over de politieke apathie der arbeiders wordt geklaagd. Pannekoek heeft tot de klagers nooit behoord. Wat hem ervoor behoeft heeft is zijn inzicht, dat "de theorie" niets anders is, dan "een algemene samenvatting van wat de praktijk van vele landen en tijden aan zorgvuldige opmerkers geleerd heeft" (35) en nog voortdurend leert. Wanneer de belangstelling der arbeiders voor politieke organisaties en - hand in hand daarmee - ook voor politieke kwesties afneemt, wanneer zij tegelijkertijd in toenemende, zij het niet regelmatig toenemende, mate tot nieuwe vormen van strijd en van organisatie tevens hun toevlucht nemen, dan slaakt Pannekoek niet de verzuchting, dat het toch eigenlijk anders zou moeten wezen. Hij behoort niet tot de teleurgestelden, noch tot hen, die krampachtig aan oude vormen en zinswijzen blijven vasthouden, omdat hij Marx' werken nooit als "een receptenboek" (36) heeft opgevat. Wat hij poogt is, de nieuwe ontwikkelingen te verklaren; met de nieuwe feiten de theorie in overeenstemming te brengen.

Ziedaar dan waarom zo pas is opgemerkt, dat van een wanbegrip van Pannekoeks gewijzigde opvattingen bij de arbeiders niet gesproken kan worden. Er wordt natuurlijk niet mee bedoeld, dat de arbeiders zijn "ideeën" zouden onderschrijven en derhalve zouden pogen ze in praktijk te brengen. Zo is de onderlinge verhouding tussen de opvattingen van Pannekoek en de praktijk van de arbeiders nu net niet. Trouwens, het is zijn bedoeling niet, dat zijn gedachten in de arbeidersstrijd gerealiseerd worden; hij wil omgekeerd de realiteit van de arbeidersstrijd tot de inhoud van zijn gedachten maken. Misverstand daarover kan niet op het terrein van de praktijk ontstaan, doch slechts daar (gelijk het woord "misverstand" reeds aangeeft) waar het verstand tewerk gaat en dan wel op een onverstandige manier, dat wil zeggen, zonder zich er rekenschap van te geven, dat het denken een object behoeft, waarover gedacht wordt; zonder er rekening mee te willen houden, dat de begrippen door middel van de ervaring worden voortgebracht en nieuwe ervaringen dus nieuwe begrippen vergen als men ze nog wil verstaan.

Dit betekent niet, dat nieuwe ervaringen alle vroegere begrippen plotseling waardeloos maken. Het betekent, dat ze moeten worden verruimd, dat vroegere verklaringen in andere, van wijdere, meer omvattende strekking moeten worden samengevat. Zoals het gesteld is bijvoorbeeld met de natuurkunde, waar de golftheorie van het licht, die slechts een beperkte geldigheid heeft en niet alle verschijnselen kan verklaren, plaats maakt voor de theorie der elektrische en magnetische velden, deze weer voor de relativiteitstheorie en die vervolgens voor de moderne quantum-theorie, waarvan onderzoekers als Bohm en De Broglie thans voorspellen, dat ze niet het laatste woord in de fysika kan zijn (37), zo is het ook gesteld met de wetenschap omtrent de maatschappij.

Wat Pannekoek op dit gebied onderneemt is niet een absolute veroordeling van vroeger algemeen aanvaardbare opvattingen, het is een relativering daarvan, het aantonen van hun betrekkelijkheid, van hun beperkte geldigheid, gebonden als die is aan zeer bepaalde voorwaarden, aan zeer bepaalde omstandigheden en een zeer bepaalde tijd. Juist het inzicht in die gebondenheid stelt hem in staat die standpunten van weleer veel beter te begrijpen en ze ook veel scherper te doorzien.

Natuurlijk rijpen zijn nieuwe denkbeelden langzaam en geleidelijk. Als hij in 1908 voor de Hollandse lezer van "De Nieuwe Tijd" verslag uitbrengt omtrent bepaalde discussies, die in de schoot van de Duitse partij worden gevoerd, dan spreekt hij (38) nog van "de burgerlijke opvatting over het parlementarisme, die de revisionisten huldigen". De manier van formuleren bewijst, dat hij daarnaast, of daartegenover, een andere, een niet-revisionistische, een proletarische, een revolutionaire opvatting over het parlementarisme als een vanzelfsprekendheid aanvaardt. Vier jaar later laat hij in een beschouwing over de verkiezingen voor de Duitse Rijksdag van 12 januari 1912, een ander geluid horen (39). Na er op te hebben gewezen, dat Duitsland zich sinds 1890 steeds meer op de weg van het imperialisme heeft begeven, constateert hij, "dat de strijd tegen het imperialisme op de parlementaire weg alleen niet gevoerd kan worden."

Het verschil is gradueel, omdat "alléén niet" natuurlijk tegelijkertijd zoveel betekent als: "toch ook nog wel". Maar er is een zeer duidelijk onderscheid met zijn vroegere uitspraak uit 1905, dat "het parlement het echte terrein van de klassenstrijd (is) waar de beslissende slagen worden geslagen". Belangrijker overigens dan de wel zichtbare, maar nog niet zo spektakulaire verandering in zienswijze, is de motivering waarvan zij vergezeld gaat.

"Het imperialisme", zo zegt hij, "drijft de arbeiders, zelf in massa op te treden, hetzij tot verovering van nieuwe rechten, hetzij tot protest of demonstratie, hetzij tot strijd tegen de oorlog. Geen wonder, dat juist in de laatste vijf jaren voor het eerst telkens massabewegingen der Duitse arbeiders opkomen". Acht regels verder leest men: "De Duitse arbeidersklasse heeft aan de arbeiders van alle landen het voorbeeld gegeven, hoe het parlementarisme als wapen in de revolutionaire strijd gebruikt kan worden. De successen daarmee behaald, de noodzakelijkheid, in het parlement de neerdrukkende macht van het kapitaal te weerstaan, de geweldige politieke ontwikkeling, klaarheid en eenheid, die deze strijd aan het Duitse proletariaat bracht - dat alles verklaart, waarom het parlementarisme in de partijbeweging nog steeds een allereerste rol speelt."

Het behoeft, in het midden dezer eeuw, geen betoog meer, dat en waarom de latere Pannekoek over die "successen", die "politieke ontwikkeling", die "klarheid en eenheid" van het Duitse proletariaat wel heel anders heeft

gedacht. Dat echter is hier niet van doorslaggevende betekenis. Het gaat er hier niet om, dat hij destijds - en op vele andere tijdstippen - vanzelfsprekend tal van illusies uit de bewuste periode deelde; het gaat er om, als men tot beter begrip van zijn opvattingen hun ontwikkeling wil volgen, welke illusies hij destijds al niet meer deelde en waarom. Dat nu wordt zichtbaar uit hetgeen hij onmiddellijk (40) op de zojuist geciteerde woorden volgen laat.

"Maar", zo gaat hij namelijk verder, "de nieuwe werkelijkheid begint toch steeds meer de traditie te overwinnen. In de laatste vijf of tien jaren is langzamerhand een diepe verandering in het denken der Duitse arbeiders gekomen. Zij wordt niet overal bemerkt, omdat zij in de redevoeringen der parlementariërs niet of nauwelijks tot uiting komt. Niet alleen, omdat deze voor een aanmerkelijk deel revisionisten zijn. Ook bij de oude radicale leiders is nauwelijks iets van deze nieuwe geest te bemerken. Het spreekt vanzelf, dat bij hen de traditie der methoden, waarin zij groot geworden zijn, buitengewoon sterk moet zijn, terwijl de massa's veel meer theorieeloos aan de inwerking der nieuwe krachten onderworpen zijn."

Pannekoek woont, op het moment dat hij dit schrijft, al in Bremen, waar hij niet slechts docent is, maar ook regelmatig medewerker aan de uiterst links-radikale "Bremer Bürgerzeitung". Hij schrijft voor dat blad in luttele jaren tijds enkele honderden wekelijkse overzichten: korte commentaartjes over gebeurtenissen van de dag. Het zijn stuk voor stuk door de burgerlijke journalistiek onovertroffen meesterwerkjes, die zowel door hun theoretische diepgang als door hun eenvoud van stijl verrassen. Ook in die dagbladnotities kan men in deze jaren zijn ontwikkeling naar nieuwe standpunten nauwkeurig volgen.

"Onze theoretische, dat wil zeggen onze algemene inzichten", zo zegt hij in een ervan (41), "worden niet in ons hoofd gekonstrueerd, doch berusten steeds op de praktijk, op de ervaring." Hij herhaalt hier niet slechts het beginsel van de onderzoeksmethode die hij zijn leven lang heeft gehanteerd, hij zet daarmee in enkele woorden feitelijk ook uiteen, hoe de veranderingen in zijn denken zich hebben voltrokken.

Pannekoeks medewerking aan het Bremer partij-orgaan is nog maar nauwelijks begonnen, of hij geeft (42) een briljante uiteenzetting van datgene, wat naar zijn mening onder "revolutionair parlementarisme" moet worden verstaan. Een jaar later houdt hij (43) onder de titel "Verkiezingsdiscussies" een betoog, dat nog geheel dezelfde geest ademt als dat, wat hij in 1905 in "De Nieuwe Tijd" ontwikkelde. Hij gebruikt thans Duitse voorbeelden om zijn uiteenzettingen te illustreren; dat is eigenlijk het enige verschil. Tegelijkertijd echter treft men bij hem al uitdrukkingen aan als: "... de parlementaire fase van de proletarische bevrijdingsstrijd..." (44),

of: "...zolang het proletariaat gedwongen is op parlementaire bodem te strijden..." (45), of: "...de parlementaire illusie" waardoor "de eenheid van staat en bourgeoisie niet wordt gezien" (46).

Het is onbekend of dergelijke formuleringen destijds ook verwondering hebben gewekt bij sommigen van zijn directe medestanders, bij sommige "radikalen". Of Pannekoek zelf er, op het moment dat hij ze gebruikt heeft, ook dezelfde betekenis aan heeft gehecht, die er aan gehecht moet worden in het licht van zijn latere ontwikkeling en van de latere ontwikkeling, is een vraag.

Wie let op de data en constateert, dat Pannekoek in maart 1910 met het woord "fase" eigenlijk te kennen geeft, dat er een tijd zal aanbreken, waarin de proletarische bevrijdingsstrijd niet parlementair zal zijn, om pal daarop, in april van hetzelfde jaar een betoog te houden, waarin van een dergelijke zienswijze niets te bespeuren valt; wie constateert, dat hij maart 1910 van parlementaire "illusies" spreekt, maar in 1911 en op nog latere tijdstippen die "illusies" zeer serieus schijnt te nemen, die zal geneigd zijn de vraag ontkennend te beantwoorden. Mogelijk zal wie dat doet ook geneigd zijn de aksentverschillen waarop hier de aandacht wordt gevestigd als "doodgewone" tegenstrijdigheden op te vatten.

Daartegenover zij opgemerkt, dat er ook voor "doodgewone" tegenstrijdigheden een verklaring bestaat. Pannekoek zelf heeft eens opgemerkt (47), dat "het kapitalisme voortdurend tegenstrijdigheden ontwikkelt" en dat "uit deze tegenstrijdigheden ook die in de arbeidersbeweging voortkomen". Als in deze periode van zijn leven - en soms ook later nog - zijn opvattingen tussen diverse polen heen en weer lijken te golven, dan komt dat alleen maar, omdat ook de praktijk van de klassenstrijd een soortgelijke golfbeweging doormaakt. Zij beweegt zich echter niettemin in een bepaalde richting. Dat heeft dan weer tot gevolg, dat datgene wat aanvankelijk af en toe in Pannekoeks publicistisch werk opduikt, daar later hoe langer hoe vaker in valt waar te nemen. Zo vaak, dat de kwantiteit tenslotte tot kwalitatieve gevolgen leidt. Daarmee wordt dan in dit verband bedoeld, dat nieuwe opvattingen, die zich langzaam baan breken en in het begin nog een toevallige uitzondering vormen, later hoe langer hoe meer regel worden.

Al in 1910 schrijft Pannekoek (48): "Op de massa's komt het aan... De massa's moeten zich er bewust van worden, dat zij niet slechts uitvoerders zijn, doch dat zij ook zelf beslissingen hebben te nemen. Zolang zij opkijken naar hun leiders, op de parolen wachten, die deze moeten uitgeven, zolang kan de beweging niet goed op gang komen. Slechts daar waar de massa's zelf het initiatief nemen, hun organisaties op nieuwe wegen leiden en de uitvoerende instanties voorwaarts drijven, is een krachtige vooruitgang van onze strijd mogelijk".

Het kan niet worden ontkend, dat hij met dit aanvankelijk op zichzelf staande geluid nu net precies vooruitloopt op datgene wat de kern van zijn latere opvattingen vormt. Vooruitloopt, maar meer nog niet. Want hij spreekt hier nog van de oude organisaties en hij zal later bijvoorbeeld niet meer verklaren, dat de arbeiders deze op nieuwe wegen moeten stuwten. Maar tegen die tijd hebben de arbeiders ook al lang naast en tegenover de oude organisaties nieuwe, eigen organisaties ontwikkeld, waarvan de betekenis door wie - zoals Pannekoek - ogen heeft om te zien, niet langer kan worden miskend.

De periode waarvan wij hier spreken, die welke onmiddellijk voorafgaat aan de eerste wereldoorlog, is er een, waarin herhaaldelijk sprake is van ernstige sociale conflicten, niet alleen in de hoogst ontwikkelde kapitalistische staten, maar ook in landen als Frankrijk en Italië, alsmede in Skandinavië. In 1911 is Engeland het toneel van hevige klassegevechten. De zeevlieden, de dokwerkers en de transportarbeiders geven de stoot. Als een lopend vuurtje gaat de beweging van stad naar stad. Steeds meer arbeiders raken erbij betrokken en tenslotte mondt de algehele onrust uit in een nationale spoorwegstaking. De gebeurtenissen waren wel bij uitstek geschikt om gevestigde opinies over de klassenstrijd volkomen ondersteboven te werpen. Een alom bekend historicus van de Britse arbeidersbeweging (49) vertelt, dat het land door de akties volkomen werd verrast, dat zij veelal uitgingen van de niet- of nauwelijks georganiseerde arbeiderscategorieën en dat ze tot gevolg hadden, dat zich binnen enkele maanden van het Britse proletariaat een totaal nieuwe geest meester maakte. Nog geen jaar later, in maart 1912, leggen de Britse mijnwerkers de arbeid neer. Het aantal stakers in Groot-Brittannië bereikt vervolgens het voor die tijd ongetwijfeld kolossale cijfer van meer dan een miljoen. Het hele jaar 1913 en de eerste helft van 1914 zijn de stakingen in Engeland niet van de lucht. Zijn artikelen in de Bremer Bürgerzeitung leveren het bewijs, dat Pannekoek die klasseworstelingen in Engeland nauwkeurig heeft gevolgd.

Datzelfde geldt voor de kolossale massastakingen, die België gedurende tien dagen beleeft in de lente van 1913. Zij zijn uitgebroken tegen de nadrukkelijke wil van invloedrijke parlementaire leiders als bijvoorbeeld Emile Vandervelde. Zij vormen, als het ware, en zo beschouwt Pannekoek (50) ze ook, een praktische kritiek op het optreden der Belgische sociaaldemocratie.

In de zomer van datzelfde jaar 1913 breekt in Duitsland opnieuw een staking uit onder de arbeiders van de scheepswerven, die in 1910 al eerder hadden doen blijken van hun strijd lust en hun verzetswil. Naar aanleiding van die staking in de Duitse scheepsbouw schrijft Pannekoek (51), dat "in iedere grote staking een klein stukje revolutie steekt". Het zijn vrijwel dezelfde bewoordingen als die, waarin de zo sterk met hem verwante Rosa

Luxemburg de betekenis van zulke stakingen samenvat. We behoeven aan dit alles nauwelijks toe te voegen, dat aan Pannekoek, die in Bremen ook de gebeurtenissen in Nederland nauwlettend blijft gadeslaan, vanzelfsprekend niet ontgaan is hoe sterk gedurende de zeeliedenstaking van 1911 in de Rotterdamse en Amsterdamse havens de tegenstelling tussen de strijdende arbeiders en de parlementaire "arbeiderspartij" op de voorgrond treedt (52).

Naarmate de jaren op elkaar volgen en naarmate de strijd van de arbeiders zich verder ontwikkelt komen de nieuwe denkbeelden van Pannekoek niet alleen vaker, maar ook duidelijker naar voren. Een week voor de Duitse verkiezingen van 1912 stelt hij de massa-demonstraties tegen het imperialisme en de kiesrecht-demonstraties tegenover elkaar. Hij merkt op (53), dat de laatste het element van rebelse kracht ontberen, dat de eerste kenmerkt. Na die verkiezingen schrijft hij (54), dat "geweldige uitingen van klassenstrijd in de komende jaren te verwachten zijn, waarin de massa-acties een belangrijke rol zullen spelen". In Duitsland verklaart hij (55): "De hooggespannen illusies zijn bijna allemaal in scherven gevallen. Wat men dacht aan parlementaire macht veroverd te hebben, wordt door de macht van de werkelijke klassebelangen en door de machtsverhoudingen teniet gedaan". Vier jaar later spreekt hij (56) over "het nieuwe socialisme der arbeidersmassa's", dat "eerst langzaam kan opgroeien".

Als dan dit gewas van "het nieuwe socialisme der arbeidersmassa's" inderdaad op de braak liggende kapitalistische akkers opkomt, als in Rusland eerst en in Duitsland later arbeidersraden worden gevormd, organen niet slechts van strijd, maar tevens van machtsuitoefening, wanneer het in Polen op uiterst kleine, in Italië op grote schaal tot bedrijfsbezettingen komt, wanneer in nog veel groter omvang dan de op de uitkijk staande Pannekoek ze reeds eerder had gesignaleerd geheel nieuwe strijdwijzen ontstaan en parallel daarmee - net als bij hem - ook andere denkbeelden, wanneer ten opzichte van de bestaande oude arbeidersbeweging opnieuw gebeurt wat Pannekoek eens ten opzichte van haar voorloopster heeft beschreven (57), namelijk, dat de ondervinding de massa's leert, "dat het kapitalisme heel wat anders en méér is, en dus ook de arbeidersbeweging heel wat meer moet zijn, dan zij in hun naïeve eenvoud meenden", wanneer dit alles in de samenleving geschiedt, dan trekt Pannekoek daaruit de onontkoombare conclusie.

Ook dat gebeurt uiteraard in fasen, al zijn dan - even vanzelfsprekend - die fasen lang niet altijd scherp te onderscheiden. Pannekoek komt eerst kritisch tegenover het "revolutionaire parlementarisme" te staan, vervolgens pas kritisch tegenover de politieke partij; voordat hij zich kritisch opstelt tegenover de partij als zodanig, de partij in het algemeen, komt het tot een breuk tussen hem en de politieke partij, waarbij hij zich na haar oprichting

in 1909 terstond heeft aangesloten, n.l. de na het beruchte S.D.A.P.-congres van Deventer gestichte S.D.P. (58).

Op het tijdstip dat in 1909 in Holland deze nieuwe partij gevormd wordt is Pannekoek reeds in Duitsland woonachtig en daar werkzaam in de geest der Duitse "uiterste linkerzijde", die met de officiële partij-instanties en ook met de Duitse partij-paus Karl Kautsky felle theoretische slag levert (59). Vanuit de verte betuigt hij zijn sympathie met diegenen, die gedurende de partijtwesten in de S.D.A.P. zijn geestverwanten en vrienden zijn geweest, wanneer tussen hen enerzijds, Troelstra, Vliegen en consorten anderzijds, het tafellaken voorgoed wordt doorgesneden. De ontwikkeling echter, zowel van hemzelf als die van de S.D.P. brengt na luttele jaren verschillen tussen hem en haar aan het licht, die voortdurend groter worden.

Dat is volkomen begrijpelijk. De reeds hierboven aangehaalde woorden van Pannekoek, dat "ook bij de radicale leiders nauwelijks iets te bespeuren valt van de nieuwe geest", die uit de grote massabewegingen der arbeiders blijkt, zijn weliswaar niet speciaal geschreven voor hen, die in deze jaren de leiding in de S.D.P. hebben, doch zij zijn wel zeer in het bijzonder op hen van toepassing. Wanneer Pannekoek de betrekkelijkheid van het "revolutionaire parlementarisme" begint te doorzien, wanneer bij hem het inzicht daagt, dat dit parlementarisme aan een zeer bepaalde historische periode is gebonden, waarin van een machtsontwikkeling door de arbeiders nog geen sprake is, dan kijkt hij als het ware over die periode heen, dan heeft hij al een grens overschreden, welke voor de radicale partijleiders en de radicale politici een onoverkomelijke barrière vormt. Voor hen ligt er aan gene zijde daarvan een soort "niemandland", voor Pannekoek is er eerst daar voorbij sprake van arbeidersstrijd en socialisme.

DE BETEKENIS VAN HET ZELFSTANDIG OPTREDEN VAN DE ARBEIDERS

Een van de bekendste en het meest op de voorgrond tredende leiders van de kleine S.D.P. merkt een krappe tien jaar na haar stichting op (60), dat "zij steeds daardoor gekenmerkt werd en nog gekenmerkt wordt, dat zij tracht hersenschimmen af te wijzen voordat de ervaring ze als zeepbellen uit elkaar heeft geblazen." Hij spreekt even verder (61) van de noodzakelijkheid, zijn opvattingen "op de werkelijkheid der dingen op te bouwen, in plaats van zijn wil op het een of ander ideaal te richten." Voor Pannekoek nu is - zeker in 1918 als deze woorden worden neergeschreven - het parlementarisme zo'n "hersenschim". Voor de leiders der S.D.P. daarentegen is het "hersenschimmig" om - zoals Pannekoek doet - het parlementarisme te beschouwen als iets uit een voorbije fase.

De leiders van de S.D.P. stellen in het jaar 1918 een verkiezingsprogramma samen, dat naar het oordeel van haar hier geciteerde woordvoerder (62) "de neerslag is van al wat men sinds 1914 beleefd heeft, nationaal en internationaal." Volgens Pannekoek echter rechtvaardigt "de werkelijkheid der dingen" een dergelijk verkiezingsprogramma allerminst; in zijn ogen is "de neerslag van wat men sinds 1914 beleefd heeft" in geen geval: de wenselijkheid ener deelneming aan burgerlijke verkiezingen. Als hij zelf twee jaar later, onder het pseudoniem Karl Horner, van de ervaringen sinds 1914 de balans opmaakt, dan noemt Pannekoek (63) het parlementarisme "de typische vorm van een strijd door middel van leiders, waarin de massa's een ondergeschikte rol spelen"...; iets, dat "de geestelijke macht van de

leiders over de massa's vertegenwoordigt."

"Revolutionaire bewegingen", zo stelt hij (64) daartegenover, "kunnen geen partij-acties zijn, geen daden, die door de partijbesturen en leidingen besloten en uitgevoerd worden - dat hebben de laatste tien jaren van de oude beweging genoegzaam geleerd. Massabewegingen komen uit het diepste voelen van de massa's zelf op; door de partij opgeroepen daden (demonstraties) kunnen soms (vaak ook niet) een stoot geven, maar de bepalende krachten zijn psychische factoren, die meestal onberekenbaar zijn. Revoluties worden niet door revolutionaire partijen gemaakt, maar breken spontaan uit de volksmassa's uit."

Nog staat Pannekoek, als hij dit opmerkt, op het standpunt, drie maanden eerder, in december 1919, ook al door hem geformuleerd (65), dat in plaats van een partij, die het door de werkelijkheid achterhaalde "revolutionaire parlementarisme" zoekt te praktiseren, onvermijdelijk een partij van een nieuw type in de plaats moet treden: "een partij met een gans ander wezen dan dat van de andere partijen", een partij, die er zich rekenschap van geeft "dat het proletariaat als klasse gans anders staat tegenover de staat dan de burgerlijke klassen", een partij, wier doel is: "geestelijke leiding, propaganda, agitatie, klaarheid over problemen en situaties." Het is een standpunt, dat volledig korrespondeert met dat, wat wordt gehuldigd door grote groepen van arbeiders in Duitsland, waaraan - net als bij Pannekoek - de realiteit van de arbeidersraden als niet-parlementaire organisaties ten grondslag ligt.

Als in Duitsland in de loop van 1920, zo'n "partij van een nieuw type" ontstaat - op een wijze en onder omstandigheden waarover wij in een volgend hoofdstukje nog nader zullen spreken - wordt Pannekoek als het ware vanzelf, door de natuurlijke gang van zaken, een van haar belangrijkste theoretische verdedigers, die niet slechts in Duitsland en Holland, maar internationaal bekendheid krijgt. Dat betekent dan uiteraard meteen de volledige breuk met de dan al tot "Communistische Partij" herdoopte S.D.P., waartoe hij formeel - niet feitelijk - tot op dat moment nog heeft behoord.

Eén van de toenmalige leiders van de S.D.P., de bekende dr. W. van Ravesteyn - die tussen haakjes, met vele anderen, een levend voorbeeld is geweest van Pannekoeks gelijk inzake "intellectuelen, die niet aan de nieuwe behoeften der arbeidersbeweging voldoen en zich teleurgesteld terugtrekken" - is tientallen jaren later over die breuk tussen Pannekoek en de tot C.P. geworden S.D.P. komen te spreken. Hij heeft ervan gezegd (66), dat Pannekoek en zijn vriend Gorter, die in deze eender als hij gedacht en gehandeld heeft, "van dat moment af geen betekenis meer hebben als politieke figuren." De uitspraak is tegelijkertijd juist én onjuist,

al naar gelang zij worden opgevat.

Als men haar zó begrijpt, dat Gorter en Pannekoek na 1920 niet meer betrokken zijn geweest bij de maatschappelijke strijd, bij de klasseworsteling van het proletariaat, geen betekenis meer hebben gehad als theoretici daarvan en in een soort van geestelijk isolement zijn komen te verkeren, is zij ten enenmale onjuist (67), omdat precies het tegendeel het geval is geweest.

Juist is de uitspraak echter in de meest letterlijke zin des woords en op een wijze, die Van Ravesteyn niet heeft bedoeld en nog minder heeft begrepen. Pannekoek houdt inderdaad - evenals Gorter - na 1920 op een "politieke" figuur te zijn, omdat de klassenstrijd waarmee hij zich bezig houdt hoe langer hoe duidelijker iets totaal anders blijkt te zijn dan de politieke strijd, die men in een bepaalde historische fase voor die klasseworsteling heeft aangezien. Verre ervan dat Pannekoek dientengevolge aan betekenis zou hebben ingeboet, is hij integendeel juist gespaard gebleven voor het lot van de politici - de burgerlijke evengoed als de zogenaamd revolutionaire - wier beduidendheid even snel en even radikaal is verminderd als die van de politiek zelf.

De oorzaak hiervan moet men niet bij de politici zoeken, doch bij de veranderingen in de kapitalistische structuur. Het partijwezen is een kind van de burgerlijke maatschappij. In de loop van de 19e eeuw, in sommige staten pas in de 20ste, komt het tot volle wasdom. Het regelmatig functioneren ervan veronderstelt, dat de partijen zich op de basis der bestaande orde stellen. Dat doen de partijen der oppositie dan ook evenzeer als die, welke zich aan het roer van de staat bevinden; de zogenaamd socialistische partijen niet minder dan die van andere politieke kleur. Desondanks zijn aanvankelijk de politieke contouren scherp omdat de partijen binnen het raam van het door alle aanvaarde maatschappelijke bestel reële belangen vertegenwoordigen.

De "arbeiderspartijen" - dat wil zeggen, partijen voor de arbeiders - vormen in wezen niets anders dan de radikaalste vleugel der burgerlijke samenleving. Zij willen binnen die samenleving de positie der loontrekken verbeteren. De overige partijen beijveren zich voor bijzondere kapitalistische groepsinteressen, die bijvoorbeeld hetzij vrijhandel, hetzij beschermende invoerrechten begerenswaardig maken. Wat hen scheidt, zijn werkelijk bestaande tegenstellingen, die hun basis hebben in de op dat moment bestaande maatschappij. Dat verleende aan het parlementaire optreden van hun vertegenwoordigers een gloed, die heden ten dage al geruime tijd is gedoofd.

In een latere fase van het kapitalisme immers treden de afzonderlijke belangen der diverse kapitalistische klieken en kategoriën op de ach-

tergrond om vervolgens praktisch vrijwel te verdwijnen. Wat de zogenaamde "arbeiderspartij" betreft, zolang het om het algemeen kiesrecht gaat, een zuiver politieke eis, is een politieke organisatie als de hare de meest aangewezen om daarvoor te ijveren; zolang er kapitalisten bestaan die roofofbouw op de arbeidskracht plegen kan er, op de plaats waar de burgerlijke wetten tot stand worden gebracht, gestreden worden voor een betere sociale wetgeving. Deze is - zoals Robert Owen (68) al heel goed heeft geweten - van groot belang voor het kapitalisme in zijn totaliteit, ook al wordt zij dan door sociale hervormers en politieke idealisten als een typisch arbeiders-belang gepresenteerd (69). Maar als het algemeen kiesrecht eenmaal tot stand is gebracht, als de hervorming van het kapitalisme is voltooid, wanneer met andere woorden datgene verdwenen is waaraan die "arbeiderspartij" haar bestaan dankt, dan lijkt zij uit het werkmanspak te stappen dat zij zo'n geruime tijd gedragen heeft; dan blijkt zij in alle opzichten een burgerlijke partij te zijn, die zich in de burgerlijke maatschappij volledig op haar plaats voelt.

Met dat alles vervagen dan tevens de duidelijke scheidslijnen tussen de partijen, die hoe langer hoe meer op elkaar gaan lijken. Zij zijn, zoals ook een van hun burgerlijke critici (70) heeft opgemerkt, "aan hun afscheid toe", omdat "zij voor totaal andere kwesties en totaal andere perioden zijn gemaakt." In de parlementen gaat het tegenwoordig om juridische, belastingtechnische of puur economische problemen van bijzondere aard, die een behandeling door specialisten vergen. Er worden geen grote politieke debatten meer gehouden; de glorie van het parlementarisme ligt achter ons en briljante parlementariërs zijn aan de huidige generatie slechts bij overlevering bekend.

Tegelijkertijd echter is hoe langer hoe meer voor de vroegere tegenstellingen binnen het kapitalisme een heel andere tegenstelling in de plaats getreden, of liever, op de voorgrond, omdat zij er natuurlijk ook voordien wel degelijk is geweest. Niet langer om de uiteindelijke gestalte der burgerlijke samenleving gaat het daarbij, haar bestaan als zodanig komt in het geding, geenszins omdat de arbeiders het einde der kapitalistische productieverhoudingen proklameren, maar omdat zij voor andere belangen strijd voeren dan in het verleden de partijen. De arbeiders komen niet, gelijk deze gedaan hebben, voor hun burgerlijke rechten in het geweer, nee, hun acties spruiten direkt voort uit hun klassepositie (71). Zij strijden niet omdat de proletariër "mensonwaardig" wordt behandeld, niet voor het "ideaal" van een rechtvaardiger samenleving, zij strijden, omdat in een maatschappij, waarin de arbeid in de vorm van de loonarbeid wordt verricht de arbeidende mens nu eenmaal loonarbeider is en als zodanig voortdurend tot strijd genoopt wordt.

De arbeiders richten zich niet tegen de uitwassen van de kapitalistische sa-

menleving, maar tegen haar grondslagen; en dat niet, omdat zij deze omver willen werpen, maar omdat ieder verzet tegen bepaalde konsekventies van de loonarbeid in feite - ook wanneer de direkt betrokkenen zich daarvan niet bewust zijn - een aantasting betekent van de loonarbeid zelf. Daarin ligt dan de oorzaak, dat zij - wat geenszins het geval is in de dagen dat de partijen tegen de kapitalistische excessen vechten - bij het in actie komen voor hun belangen voor zij het weten en zonder het ooit gewild te hebben in botsing geraken met de gehele burgerlijke maatschappij en met de burgerlijke staat.

Nu is er geen politieke organisatie meer en geen politikus, die hun belangen behartigt; er is er ook geen, die het zou kunnen. Ook de zogenaamd revolutionaire partijen schieten te kort, omdat de partijvorm niet meer past bij de situatie zoals die zich ontwikkelt. De typisch proletarische klasse-acties vereisen een bij de behoeften aangepaste wijze van organisatie, die volkomen verschilt van die uit het tijdvak van de politieke strijd.

Zelfs wanneer een revolutionair politikus er eerlijk op uit is om vast te houden aan het "socialistisch ideaal" is zijn streven tot mislukking gedoemd en dit des te zekerder naarmate hij onbaatzuchtiger en "idealistischer" is ingesteld. Want "idealen" laten nu eenmaal weinig ruimte voor zo iets "platvloers" als klasse-belangen en omgekeerd spreken, in een tijd waarin die aan de orde komen, "idealen" niet meer aan.

Wat de partijen aangaat, die gehoorzamen aan eigen ontwikkelingswetten, die haar in zo mogelijk nog scherper tegenstelling tot de massa brengen dan reeds het geval is met de individuele politici. Waardoor de tijd zich kenmerkt is, dat de arbeiders zelf op het historisch toneel verschijnen en zelf handelend beginnen op te treden. Terwijl de politici, zoals in Holland bijvoorbeeld Wijnkoop of van Ravesteyn, daarvoor in het geheel geen oog hebben, heeft Pannekoek daarentegen dat juist wel (72).

Aanvankelijk nog trekt hij er beperkter konklusies uit dan hij later doen zal. Als de hier zojuist geschetste ontwikkeling zich op groter schaal begint af te tekenen, valt zij samen met een reeks van omwentelingen in een aantal Europese landen. Pannekoek ziet dan in het praktisch optreden der massa's en in de verschijning van nieuwe vormen van strijd en organisatie symptomen van het "revolutionaire tijdperk", waarin de wereld bij het einde van de oorlog 1914-1918 is getreden. Hij kritiseert het vasthouden aan "oude vormen en gedachten", maar nog meer dan eens richt hij zich daarbij speciaal tegen het handhaven ervan onder de gegeven omstandigheden en in een dergelijke periode. Het is hun toepassing onder bijzondere verhoudingen waarop het aksent van zijn kritiek valt, alvorens hij zich weldra ook verzet tegen de toepassing van overleefde methoden in het algemeen. Ook nu gaat zijn theoretische ontwikkeling uiteraard langs de weg, waar-

buiten de menselijke hoofdarbeid zich nu eenmaal niet begeven kan.

Het lijkt geen twijfel, dat Pannekoeks uitlatingen over het deelnemen aan burgerlijke verkiezingen en over het parlementarisme, die wij in de aanvang van dit hoofdstukje geciteerd hebben, van een algemene strekking zijn. Doch in dezelfde studie waarin zij voorkomen drukt hij zich ook gereserveerder uit. Hij zegt daar (73) bijvoorbeeld, dat "naast het grote nadeel, dat het parlementaire werk de arbeiders van eigen optreden afhoudt, de noodzakelijkheid ervan steeds geringer wordt wanneer de massa's zelf in actie zijn gekomen en daarbij tegelijk beginnen hun eigen organen, hun raden, op te bouwen, wanneer dus de revolutie begonnen is."

Pannekoek legt een nauw verband tussen het zelfstandig optreden van de arbeiders en een revolutionaire ontwikkeling. Hij doet dat op twee manieren. Bij bepaalde passages - zoals onder andere de zojuist geciteerde - kan men zich, wanneer men ze in het verband van zijn gehele tekst beschouwt, niet aan de indruk onttrekken, dat hij vooralsnog zo ziet, dat het zelfstandig optreden van de arbeiders een gevolg is van de revolutionaire ontwikkeling: en niet: dat wanneer de massa's zelf in actie komen, revolutionaire ontwikkelingen intreden. Tegelijkertijd echter treft men bij hem uitspraken aan, die er duidelijk op wijzen, dat hij de nieuwe strijdmethoden beschouwt als een natuurlijke, vanzelfsprekende en onvermijdelijke reactie op de positie, die de zogenaamde "arbeiderspartijen" in de burgerlijke samenleving zijn gaan innemen.

Zo schrijft hij (74) in een opstel van 1916, waarin zijn kijk op de sociaaldemocratie al in wezenlijke mate korrespondeert met wat wij daarover gezegd hebben toen wij (achteraf) het verval van het parlementarisme en de politiek beschreven: "De sociaaldemocratische partijen stammen uit de vroegere verhoudingen van de vóór-imperialistische tijd; zij zijn geestelijk en materieel aangepast aan de taken van de proletarische strijd in die periode. Zij dienden om gedurende de groei van het kapitalisme voor hervormingen te strijden, voor zover deze onder het kapitalisme mogelijk waren." Hierop laat hij dan volgen, dat (door de imperialistische ontwikkeling) "nieuwe strijdmiddelen nodig waren." "De proletarische massa", zegt hij (75), "moest zélf optreden met actieve methoden van verzet." Hij grondt deze mening dan op het, hier reeds zeer scherp getekende, wezenlijke karakter der partij, waarvan de eigen wetmatigheid hem volkomen helder voor de geest staat en waarvan hij schrijft, dat haar "bureaucratie van beampten en leiders als groep belang had bij een rustige en ongestoorde partij-ontwikkeling, die zij met het proletarische belang identificeerde", zodat "de uit vroegere verhoudingen stammende partij niet in staat was zichzelf om te vormen terwille van de nieuwe taken en moest ondergaan."

De ondergang waarvan hij hier spreekt is, men heeft het al begrepen, de ineenstorting der Internationale in augustus 1914. Als hij daarop iets

nader ingaat en zich met de - als vanzelf opdoemende - vraag bezig houdt of zij nog ooit zal herrijzen, antwoordt hij niet slechts, dat alleen de toekomst dat zal kunnen leren, doch hij maakt tevens (76), en dat is uitermate karakteristiek, een duidelijk verschil tussen een fenomeen als de sociaaldemokratie en de proletarische klasse, die, zo zegt hij, haar eigen problemen heeft, waaromtrent wél iets valt te vertellen. Als hij daar dan toe overgaat betoogt hij (77), dat "het imperialisme" (dat wil zeggen de nieuwste ontwikkeling van het kapitalisme) "de massa tot spontaan handelen drijft", dat "de parlementen niets kunnen doen" en dat "alleen de massa zelf daartoe in staat is". Even verder in ditzelfde opstel (78) vat hij dit alles dan samen in soortgelijke bewoordingen als waarvan hij zich tien maanden later in zijn artikel over het schot van Friedrich Adler zal bedienen, namelijk deze, dat "het nieuwe karakter van het moderne kapitalisme een nieuw socialisme, een nieuwe arbeidersbeweging met eveneens nieuw karakter noodzakelijk maakt."

In dergelijke passages ontwikkelt Pannekoek het zelfstandig proletarische optreden (dat - er kan nauwelijks genoeg de nadruk op worden gelegd - al een realiteit is!) en de nieuwe arbeidersbeweging niet als de konsekwentie van de een of andere, op dat moment trouwens ook nog niet aangebroken "revolutionaire fase". Hij doet dat, naar wij gezien hebben, evenmin op bepaalde plaatsen van zijn beschouwing over "de wereldrevolutie en de kommunistische taktiek", maar op andere juist wel. Hij doet het ook, min of meer, wanneer hij in 1919 in een artikel "De strijd over de kommunistische taktiek in Duitsland" (79) opmerkt: "Staat men, met een grote opstandige arbeidersklasse achter zich, gereed de regering in handen te nemen dan zal geen kommunist er aan denken, parlement te gaan spelen", om daar dan in een adem op te laten volgen, dat de kontroverse over de vraag of parlementaire methoden nog langer moeten worden aangewend is terug te voeren op een verschil in inzicht omtrent de perspectieven: "De ene richting acht de revolutie vooreerst tot stilstand gebracht, de andere ziet de wereld zwanger van zoveel nieuwe conflicten, dat daaruit weldra nieuwe revolutionaire bewegingen geboren zullen worden."

Dat Pannekoek in oktober 1919, in zijn commentaar op de taktiekstrijd in Duitsland, nog spreekt van "het in handen nemen van de regering, door kommunisten, die een grote opstandige arbeidersklasse achter zich hebben", ofschoon hij eerder in datzelfde jaar reeds betoogd heeft (80), dat de proletarische revolutie iets geheel anders is dan een politieke, dat zij geen andere personen aan het roer brengt (wat trouwens slechts een schijnrevolutie zou zijn), geen andere staatsinstellingen scheidt of een ander politiek stelsel tot heerschappij voert, doch veel meer betekent, namelijk een groeiprocess, waarbij de volksmassa's tot het zelf regelen en zelf beheren

van de maatschappelijke (dat wil zeggen hun eigen) aangelegenheden komen, dat is niet zó verwonderlijk.

Men ziet het vaker bij hem: een aanloop tot heel nieuwe opvattingen, die dan plotseling wordt afgebroken; een terugkeer op de eigen schreden; een terugval na wat schijnbaar aan kritisch-theoretische arbeid reeds gepresteerd is; vervolgens - wanneer in de maatschappij de mist rond bepaalde vraagstukken is opgetrokken - het opnieuw afleggen van dezelfde weg, nu zonder de halfheden, zwakheden en alleszins verklaarbare erbarmelijkheden van de eerste poging, omdat er een situatie is ontstaan, die iedere terugtocht in het rijk der gedachten tot een onmogelijkheid maakt.

Pannekoek vormt er gedurende zijn leven het voortdurende bewijs van, dat wat Marx eens in dergelijke bewoordingen gezegd heeft van de proletarische omwenteling als zodanig, vanzelfsprekend ook van toepassing is op de ontwikkelingsgang van de theorie, welke die omwenteling als maatschappelijk fenomeen verklaart. Wij hebben daar de lezer eigenlijk al eerder op gewezen, toen wij de aandacht vestigden op Pannekoeks eigen woorden, dat de tegenstrijdigheid der kapitalistische ontwikkeling haar tweelingzuster heeft in de tegenstrijdigheid, die vaak de arbeidersbeweging aankleeft.

De twee manieren echter, waarop Pannekoek zo rond het jaar 1920 het verband tussen het zelfstandig optreden der massa's en een revolutionaire ontwikkeling naar voren brengt, kunnen niet op deze manier begrepen worden. Wanneer hij de ene keer de revolutionaire ontwikkeling als de oorzaak van het zelfstandig handelen schijnt aan te geven, de andere keer het kausaal verband daartussen precies omgekeerd schijnt op te vatten, dan is daarbij geen sprake van een tegenstrijdigheid, doch dan is dat slechts een gevolg hiervan, dat in de werkelijkheid, zoals bij alle maatschappelijke processen (maar ook bij die in de natuur) oorzaak en werking gelijktijdig optreden. Omdat er een revolutionaire situatie is, handelen de massa's zelfstandig; maar omdat de massa's zelfstandig handelen is er een revolutionaire ontwikkeling aan de gang. Waarmee men hier te maken heeft, dat zijn twee kanten van hetzelfde verschijnsel, twee kanten van hetzelfde sociale proces, die juist pas bij een toepassing der door Pannekoek gehanteerde onderzoeksmethode als zodanig kunnen worden herkend.

Waarom het leidt wanneer zij niet als zodanig worden opgevat, wanneer oorzaak en werking niet als een onlosmakelijk geheel worden beschouwd, doch op mechanische wijze het zelfstandig optreden der arbeiders slechts eenzijdig als het resultaat ener "revolutionaire situatie" wordt opgevat - zonder dat men zich afvraagt waar die dan wel vandaan komt of waarin die dan wel bestaat - kan men zien aan Georg Lukács, de Hongaarse bolsjewiek, die in 1920 in hetzelfde Duitstalige tijdschrift waarin Pannekoeks

opstel over "wereldrevolutie en kommunistische tactiek" verschijnt aan de internationale discussie over het parlementarisme deelneemt (81).

Lukács erkent dat de arbeidersraden organisaties zijn "die door hun blote bestaan al over de grenzen der burgerlijke samenleving reiken" en hij huldigt de mening, dat "waar een arbeidersraad mogelijk is (zelfs in de meest bescheiden omvang) het parlementarisme overbodig is." Hij beschouwt in hetzelfde discussie-artikel het deelnemen aan het parlementaire werk als "het bewustzijn en de erkenning, dat de revolutie in afzienbare tijd ondenkbaar is."

"De revolutie" wordt in dergelijke beschouwingen tot iets "bovennatuurlijks", tot een soort van "toverformule", een "reddende engel", die ten tonele verschijnt (of niet verschijnt) om de meningsverschillen over de tactiek in deze of gene zin te beslissen, ja om alle problemen van de klassenstrijd op simpele wijze op te lossen, dat wil zeggen op een manier, die tot oplossing in letterlijke zin wordt: in de vorm namelijk van een machtsverovering door de kommunistische partij. Dat is een heel andere beschouwingwijze dan men bij Pannekoek aantreft, die er al in zijn reeds genoemd artikel in de "Vorbote" op heeft gewezen, dat de vraag: massa-actie of parlementarisme, geen vraag van de tactiek (van deze of gene partij) is.

Pannekoek beschouwt, op grond van de tastbare ervaringen, parlementarisme en massa-actie als twee verschillende fasen in de historische ontwikkeling van maatschappij en arbeidersbeweging. Onder massa-actie verstaat hij niet een tactiek, doch het optreden van de arbeiders zelf als een uit de kapitalistische verhoudingen voortvloeiende maatschappelijke realiteit. Wanneer van dat optreden eenmaal sprake is, wanneer het tijdperk van "de massa-actie als historisch feit" eenmaal is aangebroken, spreekt het vanzelf, dat ook dan de klassenstrijd op het ene moment heviger is dan op het andere. De arbeiders zijn - zonder dat er daardoor aan het karakter van het tijdperk ook maar iets verandert - soms in de aanval en soms in het defensief.

Voor hen die als Lukács denken, betekent een afnemende hevigheid der klassegevechten het "einde van het revolutionaire tijdvak". Gevolg: zij werpen zich met pak en zak in de armen van het parlementarisme en omhelzen daarmee dan meteen alle overleefde opvattingen, niet slechts omtrent organisatie, maar ook omtrent het wezen van het socialisme. Van dat moment af wordt ook aan hun praktijk duidelijk zichtbaar wat voorheen vooral uit een kritische beschouwing van hun opvattingen viel af te leiden, namelijk dat zij de basis van de oude "arbeidersbeweging" - die in het nieuwe tijdperk der massa-actie en van het zelfstandig proletarisch handelen hoe langer hoe scherper tegenover de arbeidersklasse komt te staan - niet hebben verlaten. Lukács zelf bijvoorbeeld gaat een weg, waarop hem tenslotte een ministerspost wacht in de regering van Imre Nagy in november 1956, een

regering, die náást (en geenszins in overeenstemming met) de eens door hem zelf bewonderde arbeidersraden optreedt, een regering overigens, waaraan maar een kort leven beschoren is, omdat zij al korte tijd later, met Russische hulp, vervangen wordt door de regering Kadar, wier tegenstelling tot de arbeidersraden nog veel groter (en duidelijker) is.

Pannekoek, die het vasthouden aan het parlementarisme als "kommunistisch opportunisme" definieert (82) en er later duidelijker dan wie ook de wortels van bloot legt en aantoonst hoe weinig het met kommunisme heeft te maken, gaat een heel andere weg. Uit het zelf handelen van de arbeiders, uit de ervaringen die zij daarbij opdoen - goede en kwade - uit de praktijk van hun strijd, uit de steeds wijder wordende kloof tussen de pretenties der oude "arbeidersbeweging" en de bewegingen der arbeiders, maakt hij algemene gevolgtrekkingen, waaruit zowel de omtrekken zichtbaar worden van een nieuwe arbeidersbeweging alsook een heel andere opvatting groeit omtrent het socialisme.

"De macht van de machtigste klasse die de wereld ooit gezien heeft", zo vat hij die inzichten samen in een van zijn latere, onder het pseudoniem P.Aartsz verschenen werken (83), "kan niet overwonnen worden door een groep edeldenkende hervormers, al zouden zij nog zo onweerlegbaar de noodzakelijkheid van een volledige omwenteling aantonen. Er is maar één macht die dat kan: de arbeidersklasse. De arbeiders kunnen niet van buiten af door anderen bevrijd worden; zij moeten zichzelf bevrijden. En daartoe is heel wat meer nodig dan nu en dan een naam op een briefje te schrijven. Daartoe is nodig de uiterste inspanning van alle morele en fysieke krachten die zij kunnen ontwikkelen. De bevrijding uit het kapitalisme is slechts mogelijk door een moeilijke strijd vol offers, door de hoogste toewijding, geestdrift en solidariteit. Zij komt slechts doordat en zij komt eerst dan wanneer de arbeidersklasse haar eigen macht tot de hoogste graad ontwikkelt. De enige weg naar een nieuwe samenleving is deze: de arbeidersklasse moet haar macht opbouwen tot deze sterk genoeg is om de macht van het kapitaal te overwinnen. Dat kan niet in bewust overleg vooruit geschieden; die macht moet groeien en kan alleen groeien in en door de strijd."

Wat Pannekoek hier uitspreekt is eigenlijk niets anders dan de uitwerking van een oude gedachte, een vroegere opvatting, die hij al op de drempel van de twintiger jaren heeft verkondigd (84): "De weg is zwaar en moeilijk, en niet kort; de macht van het kapitaal is nog reusachtig." Het zijn ervaringen, die hij hier onder woorden brengt; ervaringen, die ook anderen opdoen. Die anderen geloven aan "de revolutie" en worden vervolgens teleurgesteld. Pannekoek behoort niet tot die teleurgestelden, omdat hij het probleem van de revolutie op een geheel andere wijze dan zij benadert.

Revolutie en klassenstrijd zijn voor Pannekoek niet twee begripmatig ge-

scheiden zaken. De klassenstrijd neemt - zo leert hem zijn analyse van de kapitalistische tegenstellingen - wanneer hij een bepaalde intensiteit bereikt de vorm aan van de revolutie, die zich alleen maar door die intensiteit en door niets anders van de zogenaamde alledaagse klassenstrijd onderscheidt. Het is de kwantiteit van de akties en van de daarbij betrokken aantallen arbeiders, die tot een kwalitatieve verandering leidt, niet omgekeerd. De revolutie spruit uit de klassenstrijd voort, de klassenstrijd niet uit de revolutie, doch uit de kapitalistische produktieverhoudingen. De vormen die hij aanneemt worden bepaald door de gegeven structuur der maatschappij en zullen daaraan beantwoorden, onafhankelijk van de vraag hoe zogenaamd revolutionaire of andere politici de situatie beoordelen.

6.

PANNEKOEKS KRITIEK OP DE VAKBEWEGING

Als Anton Pannekoek zich aan het prille begin van de twintiger jaren verzet tegen wat hij op dat tijdstip nog het "kommunistisch opportunisme" noemt, dan doet hij dat volstrekt niet alleen, omdat de stroming waartegen hij zich keert - in een periode notabene, waarin de praktijk van de klassenstrijd hoe langer hoe meer bewijst hoe zeer de dagen der oude strijdmethoden en organisatievormen zijn geteld - nog politiek en parlementarisme wil bedrijven.

Wat hij haar verwijt is niet slechts, dat zij in dit opzicht het verleden vertegenwoordigt. Het heden, met zijn totaal andere verhoudingen dan die, waaraan het parlementarisme zowel zijn ontstaan als zijn rechtvaardiging dankt, kenmerkt zich, naar hij konstateert, tevens door een groeiende tegenstelling tussen de arbeiders en de vakbeweging. Hij ziet die tegenstelling telkenmale aan het licht treden wanneer de arbeiders op grond van hun klassepositie tegen het kapitaal in verzet komen.

In zijn zo belangrijke opstel van 1920 waarnaar in de voorafgaande hoofdstukken al herhaaldelijk verwezen is noemt hij (85) de vakbonden een "reaktionaire macht". Hij zegt over hen (86):

"De grote vakbonden zijn tot lichamen geworden, die enigszins het karakter van staatsorganismen vertonen: de bestuurders zijn van dienaren tot meesters geworden, die een kaste vormen, welke zich met de organisatie vereenzelvigt, die over alle machtsmiddelen van het geheel gebieden (de